Fontys

› FOR SOCIETY

VEERKRACHTONTWIKKELING BIJ JONGEREN

Een literatuuronderzoek naar de invloed van informele scholing

Deelonderzoek 2

Opdrachtgever: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid Auteurs:
Renske van der Zwet, Jitske van der Sanden & Eef Dooren-Sulsters
November 2025
Fontys Lectoraat Sociale Veerkracht & Lectoraat Samenlevingspedagogiek

CC BY NC SA

Onderzoeksteam:

- Dr. Mariël van Pelt, Lector Sociale Veerkracht, Fontys Sociale Studies (projectleider).
- Dr. Renske van der Zwet, Senior Onderzoeker, Lectoraat Sociale veerkracht, Fontys Sociale Studies (onderzoeker).
- Drs. Jitske van der Sanden, Senior Onderzoeker, Lectoraat Sociale veerkracht, Fontys Sociale Studies (onderzoeker).
- Drs. Eef Dooren-Sulsters, Docent-onderzoeker, Lectoraat Samenlevingspedagogiek. Fontys Pedagogiek (onderzoeker).
- Dr. Iris Andriessen, Lector Samenlevingspedagogiek. Fontys Pedagogiek (adviseur).
- Dr. Maike Kooijmans, Lector Opvoeden voor de Toekomst, Fontys Pedagogiek (adviseur).

Inhoudsopgave

Samenvatting 5

Doelstelling en onderzoeksvragen 5

Onderzoeksopzet 7

Conclusies per categorie van informele scholing 8

Methodologische kanttekeningen 11

Overkoepelende conclusie en aanbevelingen 12

1. Inleiding 13

1.1 Aanleiding 13

1.2 Doel- en vraagstelling onderzoek 13

1.3 Leeswijzer 14

2. Aanpak onderzoek 15

2.1 Centrale concepten en operationalisatie 15

2.2 Systematisch literatuuronderzoek 16

2.3 Deskresearch 18

2.4 Beschrijving geïncludeerde studies 18

2.5 Expertinterviews 20

3. Cultureel-religieuze vormen van informele scholing 21

3.1 Informeel moskeeonderwijs; wat is het? 21

3.2 Veerkrachtversterkende en belemmerende factoren bij informeel moskeeonderwijs 22

3.3 Kerkelijk jeugdwerk; wat is het? 27

3.4 Veerkrachtversterkende en belemmerende factoren bij kerkelijk jeugdwerk 29

3.5 Taalles; wat is het? 31

3.6 Veerkrachtversterkende en belemmerende factoren bij taalles 33

3.7 Cultureel-religieuze vormen van informele scholing en de veerkracht van jongeren ... 36

4. Sportverenigingen en scouting 38

4.1 Sportverenigingen: wat zijn het? 38

4.2 Sportverenigingen en veerkracht 38

4.3 Scouting: wat is het? 44

4.4 Scouting en veerkracht 44

4.5 Conclusie: sportverenigingen, scouting en veerkracht van jongeren 47

5. Naschoolse activiteiten en jongerenwerk 49

5.1 Naschoolse activiteiten: wat zijn het? 49

5.2 Naschoolse activiteiten en veerkracht 50

5.3 Jongerenwerk: een beknopte typering 55

5.4 Jongerenwerk en veerkracht 55
5.5 Conclusie: naschoolse activiteiten en jongerenwerk en veerkracht van jongeren 61
6. Eindconclusies en aanbevelingen 62
6.1 Overkoepelende bevindingen 62
6.2 Sterke punten en beperkingen 67
6.3 Overkoepelende conclusie en aanbevelingen.....68
7. Literatuurlijst.....70

Bijlage 1 Overzicht van geïncludeerde publicaties 78
Bijlage 2 Gebruikte topiclijst expertinterviews 88

Samenvatting

Fontys Hogeschool heeft in opdracht van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid literatuuronderzoek gedaan naar de invloed van informele scholing op de veerkrachtontwikkeling van jongeren. Dit onderzoek is uitgevoerd door de lectoraten Sociale Veerkracht, Opvoeden voor de toekomst (gestopt per 21 februari 2025) en Diversiteit en (ortho)pedagogisch handelen (sinds februari 2025 gaat dit lectoraat verder onder de naam 'Samenlevingspedagogiek').

Zowel bij het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid als bij gemeenten, aanbieders van informele scholing en jeugdprofessionals is behoefte aan theoretisch inzicht in de bevorderende en belemmerende factoren bij het versterken van de veerkracht van jongeren door middel van informeel leren. Daarnaast is er vanuit het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap in brede zin belangstelling voor de manieren waarop het informeel onderwijs kan bijdragen aan de zelfontplooiing van kinderen. Er is echter nog weinig onderzoek gedaan naar de bijdrage van informele scholing op de veerkracht van jongeren. Het doel van de opdracht is daarom om dit kennishiaat op te vullen. Meer concreet gaat het daarbij om zeven in samenspraak met de opdrachtgever gekozen vormen van informele scholing, verspreid over drie categorieën:

1. Cultureel-religieus: koranles, bijbelles en taalles
2. Sport, spel- en beweging: sportverenigingen en scouting
3. Pedagogisch: naschoolse activiteiten en jongerenwerk

In dit onderzoek sluiten we aan bij de volgende definitie van veerkracht: "het proces van, vermogen voor of resultaat van een succesvolle aanpassing, ondanks uitdagingen of bedreigende omstandigheden waarmee iemand wordt geconfronteerd" (Masten, Best en Garmezy, 1990, p. 426). Aanvullend hierop zien we veerkracht in dit onderzoek niet enkel als een persoonskenmerk maar beschouwen we het als dynamisch proces dat wordt beïnvloed door verschillende veerkrachtversterkende en veerkrachtbelemmerende factoren op zowel individueel, collectief als maatschappelijk niveau (zie Figuur 1, Theoretisch model veerkracht bij jongeren).

In deze samenvatting gaan we in op:

- De doelstelling en onderzoeksvragen van dit literatuuronderzoek
- De aanpak van het literatuuronderzoek
- De conclusies per categorie van informele scholing
- Methodologische kanttekeningen
- De overkoepelende conclusies en aanbevelingen.

Doelstelling en onderzoeksvragen

Het doel van dit literatuuronderzoek is om theoretisch inzicht te krijgen in de veerkrachtontwikkeling van jongeren en de rol van informele scholing hierin teneinde de samenleving, de overheid en (informele) onderwijsinstellingen handvatten te bieden om in te zetten op de veerkrachtversterkende elementen en belemmeringen in deze context weg te nemen.

De hoofdvraag van het overkoepelende literatuuronderzoek is:

> Welke factoren dragen bij aan veerkrachtontwikkeling van jongeren in de Nederlandse superdiverse samenleving en in hoeverre/op welke manier draagt informele scholing (in brede zin) hieraan bij (zowel in positieve als negatieve zin)?

Om meer zicht te krijgen op de hoofdvraag hebben we twee deelonderzoeken uitgevoerd:

> Deelonderzoek 1: Wat is er bekend over veerkrachtontwikkeling bij jongeren, welke versterkende en belemmerende factoren spelen hierin een rol en hoe hangen deze samen? Dit deelonderzoek heeft geresulteerd in het theoretisch model 'veerkracht bij jongeren' (zie Figuur 1), waarin op basis van een 'rapid review' diverse veerkrachtversterkende factoren op individueel, collectief en maatschappelijk niveau, inzichtelijk zijn gemaakt.
>
> Deelonderzoek 2: Welke versterkende en belemmerende factoren van veerkrachtontwikkeling (uit dat theoretisch model) worden toegepast bij (zeven vormen van) informele scholing bij jongeren?

Deze rapportage beschrijft de aanpak en bevindingen van deelonderzoek 2. In deelonderzoek 2 hebben we gebruik gemaakt van de bevindingen uit deelonderzoek 1 door het op basis van dat onderzoek ontwikkelde model in deelonderzoek 2 te gebruiken bij de data-extractie en de data-analyse. De aanpak en bevindingen van deelonderzoek 1 hebben we eerder beschreven (Van der Zwet, Van der Sanden & Dooren-Sulsters, 2025).

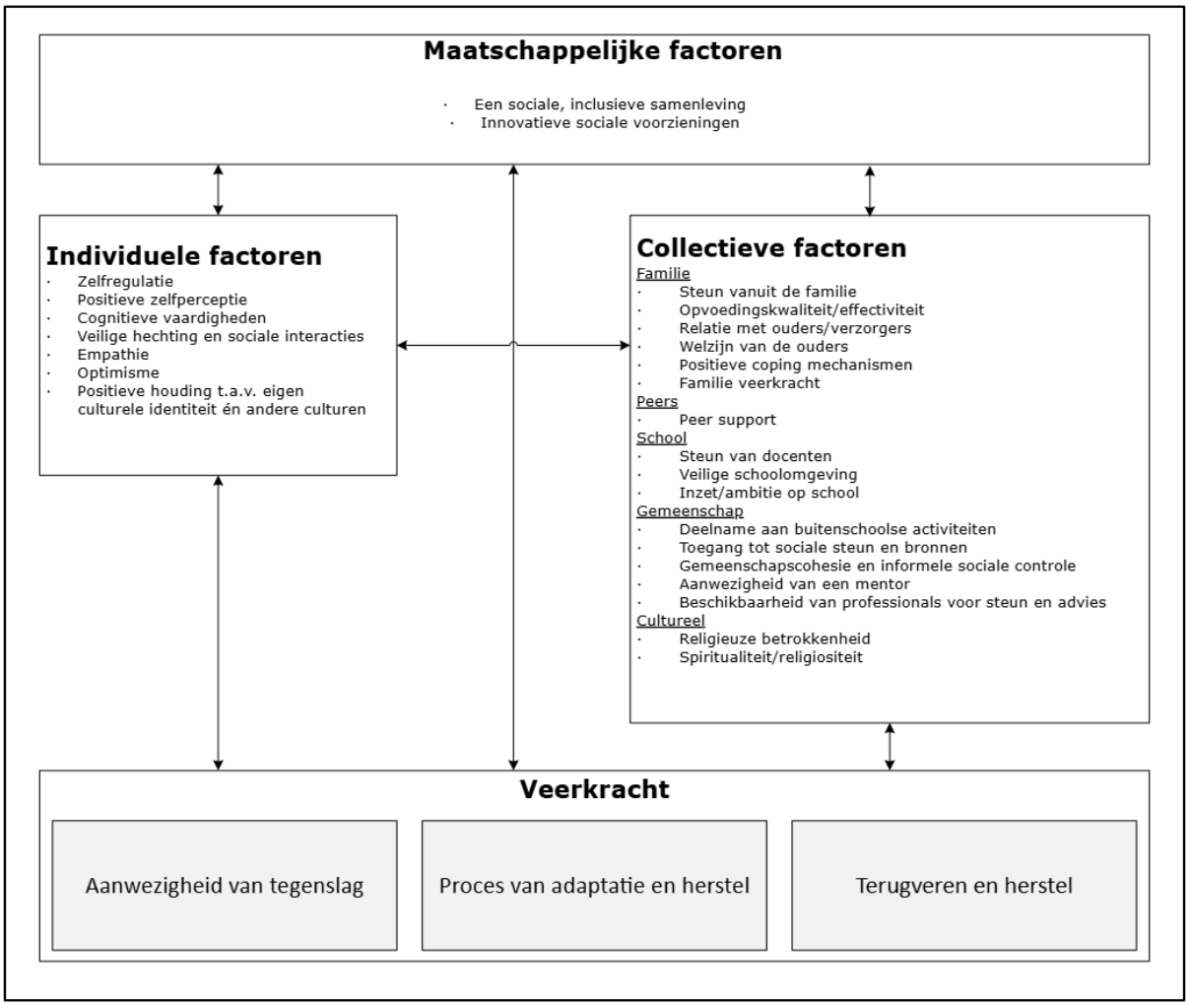

Figuur 1: Theoretisch model veerkracht bij jongeren

Onderzoeksopzet

Door middel van systematisch literatuuronderzoek hebben we de beschikbare, relevante onderzoekspublicaties over de zeven vormen van informele scholing verzameld. We hebben in twee verschillende sociaalwetenschappelijke databases (Ebscohost en Openaire) gezocht naar relevante publicaties. Aanvullend hebben we deskresearch uitgevoerd in openbare bronnen zoals online databases (waaronder Google Scholar) en websites. Deze aanpak resulteerde in het volgende aantal publicaties per vorm van informele scholing (Tabel 1).

Vorm informele scholing	**Aantal geïncludeerde studies o.b.v. systematische search**	**Aantal geïncludeerde studies o.b.v. deskresearch**	**Totaal**
Koranles	N=0	N=11	N=11
Bijbelles	N=0	N=5	N=5
Taalles	N=0	N=7	N=7
Scouting	N=2	N=6	N=8
Sportverenigingen	N=3	N= 12	N=15
Naschoolse activiteiten	N=10	N=9	N=19
Jongerenwerk	N=4	N=11	N=15

Tabel 1: Aantal geïncludeerde studies per vorm van informele scholing

Het systematisch literatuuronderzoek en deskresearch resulteerde in een beperkt aantal relevante publicaties over koranles, bijbelles en taalles. Daarom is gekozen om middels expertinterviews aanvullende informatie te verzamelen over deze vormen van informele scholing. We hebben zeven expertinterviews gehouden (zie Tabel 2). Hierbij maakten we gebruik van een topiclijst, met daarin onderwerpen als: achtergrond van en ontwikkelingen binnen de verschillende vormen van informele scholing; rol van de factoren uit het model van veerkracht bij jongeren; andere relevante onderzoeken. De conceptrapportage is ter verificatie aan de experts voorgelegd (member check).

Vorm van informele scholing	**Geraadpleegde experts**
Koranles	• Drs. Ahmed Hamdi (Senior onderzoeker en Programmaleider Kennisplatform Inclusief Samenleven (KIS), Verwey-Jonker Instituut) • Dr. Hülya Kosar Altinyelken (Universitair hoofddocent, Universiteit van Amsterdam) • Em. prof. dr. Trees Pels (Senior onderzoeker en adviseur kwaliteit KIS, Verwey-Jonker Instituut)
Bijbelles	• Prof. dr. Gerdien Bertram-Troost (hoogleraar Onderwijs in levensbeschouwelijk en pedagogisch perspectief, Vrije Universiteit Amsterdam) • Corina Nagel-Herweijer MSc (onderwijskundige, mede-eigenaar van KiemPlaats, expertisecentrum kinderen, jongeren en geloof en promovenda bij de Protestantse Theologische Universiteit).
Taalles	• Dr. Julia Steenwegen (Postdoctoraal onderzoeker, Erasmus Universiteit Rotterdam) • Blansefloer Coudenys, MEd (Promovenda, Universiteit Antwerpen)

Tabel 2: Geraadpleegde experts per vorm van informele scholing

Conclusies per categorie van informele scholing

Hieronder werken we per categorie van informele scholing en per niveau van veerkracht (individueel, collectief en maatschappelijk) uit voor welke veerkrachtbevorderende en belemmerende factoren uit het theoretisch model (Figuur 1) we op basis van ons onderzoek aanwijzingen hebben gevonden. Ter verduidelijking hebben we de factoren onderstreept.

Cultureel-religieuze vormen van informele scholing

We hebben geen (wetenschappelijk) onderzoek gevonden naar de invloed van de drie cultureel-religieuze vormen van informele scholing op de veerkrachtontwikkeling van jongeren. Desondanks hebben we enkele Nederlandse studies gevonden die meer zicht bieden op de veerkrachtversterkende en veerkrachtbelemmerende factoren die mogelijk bij deze drie cultureel-religieuze vormen van informele scholing gestimuleerd worden. Op basis van de geraadpleegde literatuur en expertinterviews concluderen we dat er aanwijzingen zijn dat informeel moskeeonderwijs, kerkelijk jeugdwerk en taalles verschillende veerkrachtversterkende factoren kunnen stimuleren en daarmee een positieve invloed op de veerkrachtontwikkeling van jongeren kunnen hebben.

- Op individueel niveau vonden we aanwijzingen voor: een positieve zelfperceptie, cognitieve vaardigheden en een positieve houding t.a.v. eigen culturele identiteit én andere culturen.
- Op collectief niveau vonden we aanwijzingen voor: peer support, toegang tot sociale steun en bronnen, gemeenschapscohesie en de aanwezigheid van een mentor.
- Op het maatschappelijk niveau vonden we aanwijzingen dat alle drie de cultureel-religieuze vormen van informele scholing een sociale, inclusieve samenleving kunnen stimuleren. Ook hebben we aanwijzingen gevonden dat Vlaamse 'community schools' een innovatieve, sociale voorziening vormen.

Op basis van ons onderzoek vonden we aanwijzingen dat bij informeel moskeeonderwijs en kerkelijk jeugdwerk ook sprake kan zijn van veerkrachtbelemmerende factoren.

- Individueel niveau: de educatieve activiteiten van een extreem conservatieve (ultraorthodoxe) en intern gerichte moskee kunnen de cognitieve ontwikkeling van leerlingen ook negatief beïnvloeden doordat autonome (kritische) reflectie op de lesstof en eigen meningsvorming wordt ontmoedigd. Belangrijk om hierbij op te merken is dat de lespraktijk van deze zeer conservatieve (ultraorthodoxe) moskee niet representatief is voor de mainstream islam en moskeescholen (Pels et al., 2016).
- Collectief niveau: bij zeer conservatieve vormen van informeel moskeeonderwijs kan sprake zijn van "een gebrek aan openheid jegens andersdenkenden, met een houding en boodschappen die bridging, overbrugging van de afstand tot de bredere samenleving, in de weg staan" (Hamdi et al., 2019, p. 46). Dit kan belemmerend werken in relatie tot de factor een positieve houding t.a.v. eigen culturele identiteit én andere culturen. Verder blijkt uit onderzoek dat gemeenschapscohesie en informele sociale controle zowel bij informeel moskeeonderwijs als bij kerkelijk jeugdwerk ook een keerzijde kan hebben waarbij de druk vanuit de zeer conservatieve (ultraorthodoxe) moskee of orthodoxe Reformatorische kerk en vanuit ouders in sommige gevallen gevoelens van angst teweegbrengen bij jongeren. Hierbij is het belangrijk om op te merken dat deze invloeden zich ook kunnen voordoen bij andere orthodoxe religieuze gemeenschappen.
- Maatschappelijk niveau: De maatschappelijke context waarin moslimkinderen en -jongeren opgroeien lijkt volgens de geraadpleegde experts een rol te spelen bij de veerkrachtontwikkeling van jongeren. De experts wijzen alle drie op de beperkte mate van sociale inclusiviteit van de samenleving ten opzichte van moslimkinderen en -jongeren.

Sport, spel – en beweging: sportverenigingen en scouting

We hebben geen Nederlands (wetenschappelijk) onderzoek gevonden naar de directe invloed van de scouting op de veerkracht van jongeren. Wel hebben we internationaal onderzoek gevonden waarin deze relatie centraal stond. Ook hebben we één Nederlands onderzoek en verschillende internationale studies gevonden die meer zicht bieden op welke veerkrachtversterkende factoren door de scouting gestimuleerd kunnen worden. We hebben hoofdzakelijk internationaal (wetenschappelijk) onderzoek gevonden waarin de invloed van sportverenigingen op de veerkrachtontwikkeling van jongeren is onderzocht en één Nederlandse studie. Daarnaast hebben we ook hoofdzakelijk buitenlandse onderzoeken gevonden die meer zicht bieden op de rol van veerkrachtversterkende en veerkracht-belemmerende factoren bij sportverenigingen. Op basis van dit onderzoek kunnen we concluderen dat er sterke aanwijzingen zijn dat de scouting verschillende veerkrachtversterkende factoren kan stimuleren en dat er voor sportverengingen ook aanwijzingen zijn dat deze veerkrachtversterkende factoren kunnen stimuleren. Deze factoren zijn:

- Individueel niveau: zelfregulatie, positieve zelfperceptie (o.a. zelfvertrouwen), veilige hechting en sociale interacties en optimisme.
- Collectief niveau: peer support, gemeenschapscohesie, de aanwezigheid van een mentor en de beschikbaarheid van professionals voor steun en advies.
- Maatschappelijke niveau: op dit niveau hebben we aanwijzingen gevonden dat de scouting kan bijdragen aan een inclusieve, sociale samenleving.

In de geraadpleegde publicaties over scouting hebben we geen aanwijzingen voor veerkrachtbelemmerende factoren gevonden. Op basis van ons onderzoek vonden we wel aanwijzingen voor veerkrachtbelemmerende factoren bij sportverenigingen:

- Collectief niveau: antisociale groepsdynamieken zoals pesten en agressie (als tegenpool van peer support) en het niet aanwezig zijn van een mentor.

Pedagogisch: naschoolse activiteiten en jongerenwerk

We hebben geen Nederlands (wetenschappelijk) onderzoek gevonden naar de directe invloed van jongerenwerk op de veerkrachtontwikkeling van jongeren. Wel zijn er verschillende onderzoeken in Nederland en in het buitenland gedaan die meer zicht bieden op de veerkrachtversterkende factoren die bij jongerenwerk gestimuleerd worden. We hebben geen Nederlands (wetenschappelijk) onderzoek gevonden waarin de invloed van naschoolse activiteiten op de veerkrachtontwikkeling van jongeren direct is onderzocht. Wel hebben we enkele hoofdzakelijk buitenlandse onderzoeken gevonden die meer zicht bieden op welke veerkrachtversterkende factoren bij naschoolse activiteiten gestimuleerd worden. Op basis van deze onderzoeken kunnen we vaststellen dat deze vormen van informele scholing een belangrijke rol kunnen spelen bij het versterken van veerkracht doordat zij verschillende veerkrachtversterkende factoren stimuleren:

- Individueel niveau: zelfregulatie, positieve zelfperceptie (o.a. zelfvertrouwen), cognitieve vaardigheden en empathie.
- Collectief niveau: relatie met ouders/verzorgers, peer support, toegang tot sociale steun en bronnen, gemeenschapscohesie en informele sociale controle, aanwezigheid van een mentor en beschikbaarheid van professionals voor steun en advies.
- Maatschappelijk niveau: we vonden aanwijzingen dat jongerenwerkers door het benoemen van structurele ongelijkheid en het zoeken naar duurzame samenwerkingen om welzijnsarrangementen te veranderen, streven naar een sociale en inclusieve samenleving. Daarnaast wordt er zowel binnen naschoolse activiteiten als jongerenwerk gebruik gemaakt van innovatieve en creatieve werk- en ondersteuningsvormen, passend bij de factor innovatieve sociale voorzieningen.

Op basis van ons onderzoek binnen deze categorie vonden we aanwijzingen voor de volgende veerkrachtbelemmerende factoren:

- Collectief niveau: Uit de geraadpleegde literatuur blijkt dat bij zowel naschoolse activiteiten als jongerenwerk het stimuleren van de relatie met ouders/verzorgers belangrijk is, maar ook dat het een aandachtspunt is en daarmee een potentiële belemmerende factor. Voor wat betreft naschoolse activiteiten is bovendien de afwezigheid van voldoende en gekwalificeerd personeel (als tegenpool van de beschikbaarheid van professionals voor steun en advies) een belemmerende factor gebleken.
- Maatschappelijk niveau: in de literatuur vonden we aanwijzingen dat naschoolse activiteiten en jongerenwerk niet kunnen compenseren voor structurele ongelijkheden in de samenleving. De afwezigheid van een sociaal inclusieve samenleving in de context waarin naschoolse activiteiten opereren kan daarmee belemmerend werken.

Bovenstaande bevindingen hebben we inzichtelijk gemaakt in Figuur 2.

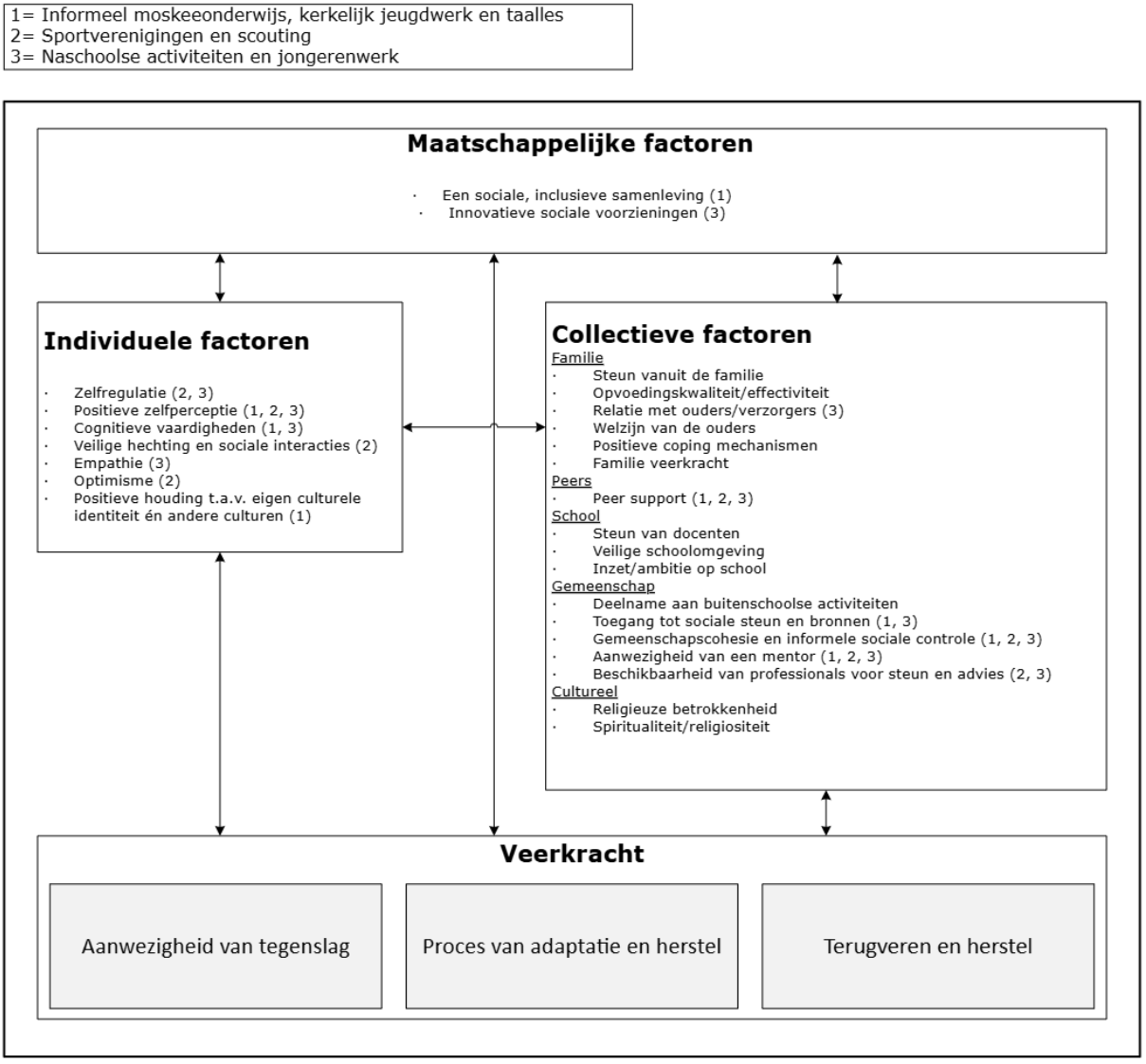

Figuur 2: Theoretisch model veerkracht bij jongeren en vormen van informele scholing. (Toelichting: in dit model is weergegeven voor welke factoren aanwijzingen zijn gevonden dat deze gestimuleerd worden door *alle* vormen van informele scholing uit de betreffende categorie)

Opvallende bevindingen

- Er is bijna geen (wetenschappelijk) onderzoek gedaan naar de directe invloed van de zeven vormen van informele scholing op de veerkrachtontwikkeling van jongeren. Wel vonden we voor alle vormen van informele scholing studies die meer zicht geven op welke veerkrachtversterkende factoren mogelijk gestimuleerd worden.
- Deze verschillende veerkrachtversterkende factoren concentreren zich vooral op het individuele en collectieve niveau van veerkracht.
- Voor alle zeven vormen van informele scholing hebben we aanwijzingen gevonden dat ze positieve zelfperceptie, peer support, gemeenschapscohesie en de aanwezigheid van een mentor stimuleren.
- We hebben weinig aanwijzingen gevonden voor veerkrachtversterkende factoren op maatschappelijk niveau. Ook hebben we weinig aanwijzingen gevonden voor veerkrachtbelemmerende factoren. Dit komt overeen met de bevindingen uit het eerste deelonderzoek.

Methodologische kanttekeningen

Bij het interpreteren van de resultaten van dit literatuuronderzoek is het belangrijk om rekening te houden met de volgende (methodologische) beperkingen:

- De verschillende vormen van informele scholing blijken niet altijd duidelijk gedefinieerd en overlappen met elkaar. Een gebrek aan eenduidige definities en afbakening bemoeilijkt het doen van literatuuronderzoek.
- Bij sommige vormen van informele scholing hebben we hoofdzakelijk internationaal onderzoek gevonden. De bevindingen kunnen daarom niet zomaar naar de Nederlandse context gegeneraliseerd worden.
- We hebben slechts twee experts op het gebied van kerkelijk jeugdwerk geïnterviewd, die beiden bovendien vooral zicht hadden op de Protestantse Kerk. Dit betekent dat de bevindingen over kerkelijk jeugdwerk niet representatief zijn voor al het kerkelijk jeugdwerk in Nederland. Een dergelijke beperking geldt ook voor de expertraadpleging naar taalles. We hebben geen experts (of onderzoek) gevonden op het gebied van taalles in Nederland.
- De factoren in het op basis van deelstudie 1 opgestelde theoretisch model 'Veerkracht bij jongeren' (Figuur 1) bleken niet altijd voldoende duidelijk geformuleerd, waardoor ze lastig te interpreteren waren. Ook benadrukten de experts bij informeel moskeeonderwijs en taalles (niet bij kerkelijk jeugdwerk) dat de factor een positieve houding t.a.v. eigen culturele identiteit én andere culturen volgens hen vooral gaat om het omgaan met en het ontwikkelen van een meervoudige identiteit.

Overkoepelende conclusie en aanbevelingen

Op basis van dit literatuuronderzoek kunnen we concluderen dat er aanwijzingen zijn dat de zeven vormen van informele scholing verschillende veerkrachtversterkende factoren stimuleren en dat informele scholing (in brede zin) positief van invloed kan zijn op de veerkrachtontwikkeling van jongeren. Voor alle zeven vormen van informele scholing hebben we aanwijzingen gevonden dat ze positieve zelfperceptie, peer support, gemeenschapscohesie en de aanwezigheid van een mentor kunnen stimuleren. Tegelijkertijd hebben we ook aanwijzingen gevonden dat er soms sprake kan zijn van veerkrachtbelemmerende factoren en dat informele scholing soms negatief van invloed kan zijn op de veerkrachtontwikkeling van jongeren. Verder bevestigt dit literatuuronderzoek de bevinding uit deelonderzoek 1 dat de veerkrachtontwikkeling van jongeren een dynamisch en complex proces is dat met veel factoren samenhangt die elkaar bovendien onderling beïnvloeden.

Op basis van deelonderzoek 2 hebben we op vier gebieden aanbevelingen geformuleerd:

1. Belang van gekwalificeerd personeel met aandacht voor het ontwikkelen van het pedagogisch-didactisch handelen.
2. Belang van samenwerking met regulier/formeel onderwijs en andere partners: informele scholing lijkt vaak geen structurele samenwerkpositie te hebben in het lokale ondersteuningsaanbod.
3. Belang van een duidelijker overzicht van de verschillende vormen van informele scholing in Nederland.
4. Belang van empirisch onderzoek naar informele scholing en veerkrachtontwikkeling van jongeren in Nederland, in samenspraak met diverse aanbieders van informele scholing.

1. Inleiding

1.1 Aanleiding

Zowel bij het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid als bij gemeenten, aanbieders van informele scholing en jeugdprofessionals is behoefte aan theoretisch inzicht in de bevorderende en belemmerende factoren bij het versterken van de veerkracht van jongeren door middel van informeel leren. Daarnaast wordt er vanuit het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap in brede zin ingezet op de kwaliteits- en veiligheidsbevordering van het informeel onderwijs (zie Kamerstukken II, 2022-2023, 29 614, nr. 169). In dat kader is er belangstelling voor de wijze waarop het informeel onderwijs kan bijdragen aan de zelfontplooiing van jongeren, bijvoorbeeld door het stimuleren van veerkracht. Er is echter nog weinig onderzoek gedaan naar de bijdrage van informele scholing op de veerkracht van jongeren. Het doel van de opdracht van de directie Samenleving & Integratie is daarom om dit kennishiaat op te vullen door middel van literatuuronderzoek naar veerkrachtontwikkeling van jongeren in de Nederlandse superdiverse samenleving en de rol van informele scholing (in brede zin) hierbij. Het literatuuronderzoek heeft als doel de overheid en (informele) onderwijsinstellingen meer zicht te bieden op het gebied van veerkrachtversterkende en belemmerende elementen in relatie tot informele scholing.

Deze onderzoeksrapportage gaat over deelonderzoek 2 van bovengenoemd literatuuronderzoek naar de veerkrachtontwikkeling van jongeren en de rol van informele scholing hierin. In dit deelonderzoek is onderzocht in hoeverre en op welke manier verschillende vormen van informele scholing via deze versterkende en belemmerende factoren bijdragen aan de veerkrachtontwikkeling van jongeren.

1.2 Doel- en vraagstelling onderzoek

De hoofdvraag van het overkoepelende literatuuronderzoek is:

> *Welke factoren dragen bij aan veerkrachtontwikkeling van jongeren in de Nederlandse superdiverse samenleving en in hoeverre/op welke manier draagt informele scholing (in brede zin) hieraan bij (zowel in positieve als negatieve zin)?*

Om meer zicht te krijgen op de hoofdvraag hebben we twee deelonderzoeken uitgevoerd:

Deelonderzoek 1. Wat is er bekend over veerkrachtontwikkeling bij jongeren, welke versterkende en belemmerende factoren spelen hierin een rol en hoe hangen deze samen?

Deelonderzoek 2. Welke versterkende en belemmerende factoren van veerkrachtontwikkeling (uit dat theoretisch kader) worden toegepast bij (vormen van) informele scholing bij jongeren?

De aanpak en bevindingen van deelonderzoek 1 hebben we eerder beschreven (Van der Zwet, Van der Sanden & Dooren-Sulsters, 2025). In deelonderzoek 1 hebben we op basis van literatuuronderzoek een theoretisch kader/model ontwikkeld met de versterkende en belemmerende factoren van veerkrachtontwikkeling bij jongeren (Figuur 1). Op basis van dit theoretisch kader/model zijn we in deelonderzoek 2 nagegaan in hoeverre en op welke manier vormen van informele scholing via deze versterkende en belemmerende factoren bijdragen aan de veerkrachtontwikkeling van jongeren. We hebben het ontwikkelde model in deelonderzoek 2 gebruikt bij de data-extractie en de data-analyse. Het doel van deelonderzoek 2 is om meer zicht te krijgen op de vraag òf en hoe deze vormen van informele scholing bijdragen aan veerkrachtontwikkeling van jongeren.

1.3 Leeswijzer

Hoofdstuk 2 van deze rapportage beschrijft de aanpak van het onderzoek. We bespreken de belangrijkste concepten, hoe de literatuursearch en deskresearch zijn uitgevoerd en waarom en op welke wijze aanvullende expertinterviews zijn gedaan. Hoofdstuk 3 bevat bevindingen uit het literatuuronderzoek en de expertinterviews over cultureel-religieuze vormen van informele scholing. We beschrijven in hoeverre en op welke manier informeel moskeeonderwijs, kerkelijk jeugdwerk en taalles via versterkende en belemmerende factoren kunnen bijdragen aan de veerkrachtontwikkeling van jongeren. In hoofdstuk 4 beschrijven we de bevindingen uit het literatuuronderzoek naar sportverenigingen en scouting en geven we meer zicht op de vraag via welke versterkende en belemmerende factoren deze vormen van informele scholing kunnen bijdragen aan de veerkrachtontwikkeling van jongeren. Hoofdstuk 5 staat volledig in het teken van naschoolse activiteiten en jongerenwerk en de versterkende en belemmerende factoren die via deze vormen van informele scholing kunnen bijdragen aan de veerkrachtontwikkeling van jongeren. In hoofdstuk 6 volgen de overkoepelende conclusies en bespreken we de sterke punten en beperkingen van dit onderzoek. We sluiten af met enkele aanbevelingen.

2. Aanpak onderzoek

2.1 Centrale concepten en operationalisatie

Om meer zicht te krijgen op de vraag òf en hoe de vormen van informele scholing bijdragen aan veerkrachtontwikkeling van jongeren is een combinatie van systematisch literatuuronderzoek en deskresearch uitgevoerd. Voor de cultureel-religieuze vormen van informele scholing (koranles, bijbelles en taalles) zijn daarnaast ook expertinterviews uitgevoerd. Voordat we stilstaan bij de gehanteerde onderzoeksmethoden bespreken we eerst de centrale concepten van dit onderzoek.

In dit onderzoek sluiten we aan bij de brede werkdefinitie van informele scholing die de opdrachtgever hanteert:

> "alle activiteiten buiten school en thuissituatie die worden georganiseerd door private partijen (door een rechtspersoon of een natuurlijk persoon) en gericht zijn op het [systematisch] overbrengen van kennis, vaardigheden of attitudes aan kinderen tussen de 4 en de 17 jaar".

Uit recent onderzoek van RadarAdvies (2020) blijkt dat het aanbod van informele scholingsactiviteiten in Nederlands zeer gevarieerd is en dat de diversiteit van de aanbieders ook zeer hoog is. Om recht te doen aan dit gevarieerde aanbod van informele scholingsactiviteiten hebben we gekozen voor de drie meest voorkomende typen van informele scholing en voor vormen van informele scholing die door vrijwilligers en door pedagogische professionals worden aangeboden.

- Cultureel-religieus: koranles, bijbelles en taalles;
- Sport, spel en beweging: sportverenigingen en scouting;
- Pedagogisch: naschoolse activiteiten en jongerenwerk.

In dit onderzoek sluiten we aan bij de volgende definitie van veerkracht: "het proces van, vermogen voor of resultaat van een succesvolle aanpassing, ondanks uitdagingen of bedreigende omstandigheden waarmee iemand wordt geconfronteerd" (Masten, Best & Garmezy, 1990, p. 426). Aanvullend hierop zien wij veerkracht in dit onderzoek niet enkel als een persoonskenmerk maar beschouwen we het juist als dynamisch proces. We onderscheiden in dat proces van veerkracht drie kernelementen: de aanwezigheid van tegenslag, een proces van adaptatie en aanpassing en tenslotte terugveren en herstel. Dit proces van veerkracht wordt beïnvloed door verschillende veerkrachtversterkende en veerkrachtbelemmerende factoren op zowel individueel, collectief als maatschappelijk niveau (zie Figuur 1, Theoretisch model veerkracht bij jongeren). In dit model zijn 26 veerkrachtversterkende factoren opgenomen; zeven versterkende factoren op individueel niveau, 17 versterkende factoren op collectief niveau en twee versterkende factoren op maatschappelijk niveau. De factoren in dit model zijn door middel van een literatuurstudie geïnventariseerd, waarbij we de formulering uit de bronnen hebben overgenomen.

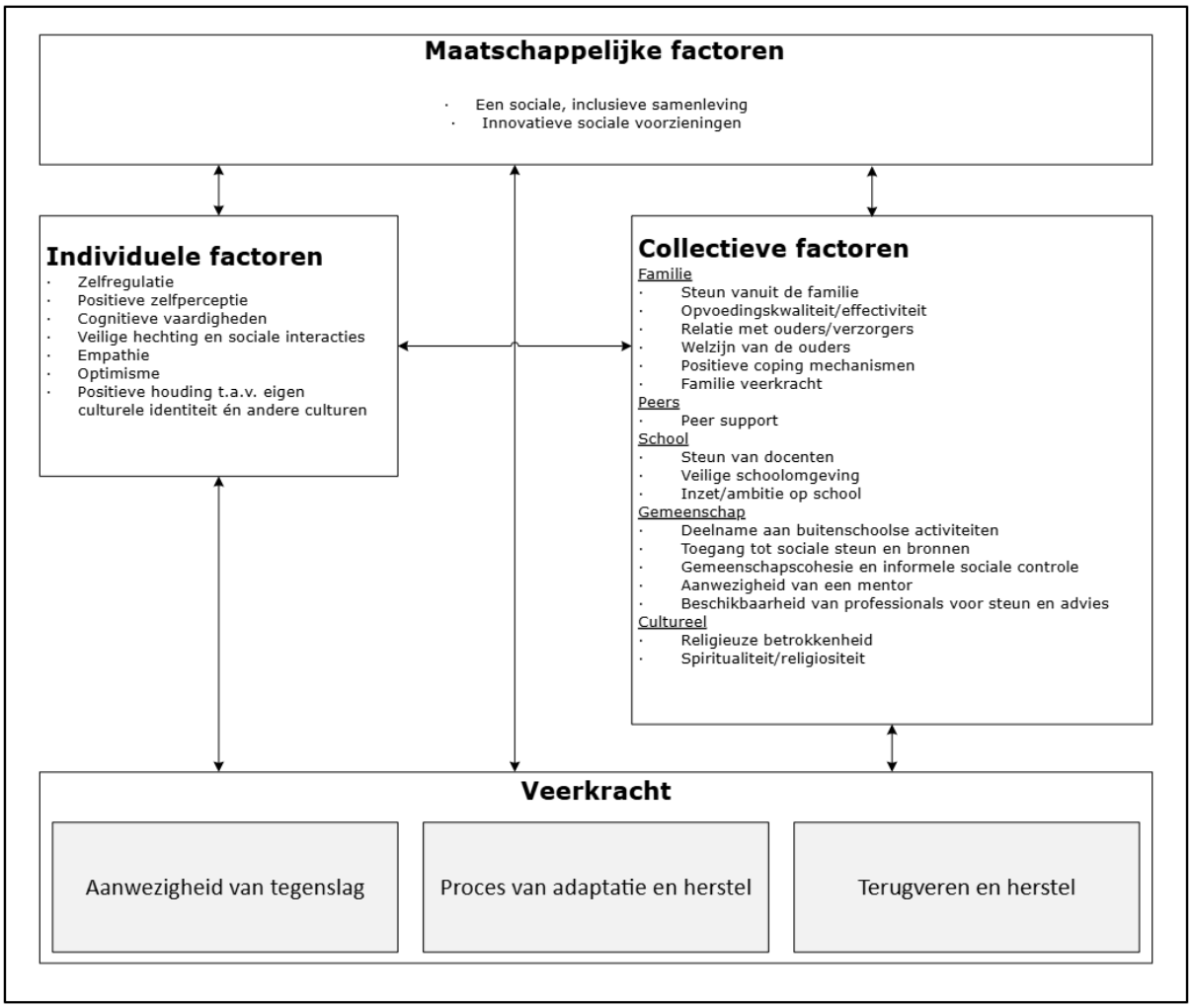

Figuur 1: Theoretisch model veerkracht bij jongeren

2.2 Systematisch literatuuronderzoek

Door middel van systematisch literatuuronderzoek hebben we de beschikbare, relevante onderzoekspublicaties over de zeven vormen van informele scholing verzameld. We hebben in twee verschillende sociaalwetenschappelijke databases (Ebscohost en Openaire) gezocht naar relevante publicaties over de zeven vormen van informele scholing.

Per vorm van informele scholing is een zoekprotocol opgesteld. Gehanteerde zoektermen waren (respectievelijk Nederlands- en Engelstalig):

1. Veerkracht, veerkracht ontwikkeling; resilienc*
2. Jongeren, jeugd / youth
3. Vorm van informele scholing
    1. Cultureel-Religieus:
        i. Koran*/Koranles, Islam*, Islamitische school; Mosque / Mosque education / Mosque class / Islam* /Islamic education
        ii. Bijbelles / Bijbel* / Zondagschool / Christelijk informeel onderwijs; Bible / Bible school / Sunday school
        iii. Taalles; Taal* / (Informal) language education
    2. Sport, spel en beweging

   i. Sportvereniging / Sport*; Sports club / Sports*
   ii. Scouting / Scout*
3. Pedagogisch
   i. Naschoolse activiteiten; naschools*; informele scholing buitenschools / youth club; after school program
   ii. Jongerenwerk / youth work

Bij de searches is een combinatie van gemaakt van veerkracht AND (zoekterm informele scholing) AND jeugd. De search is ook met Engelstalige zoektermen gedaan. Het doorzoeken van de databases resulteerde per vorm van informele scholing in verschillende aantallen mogelijke relevante publicaties. De mogelijk relevante publicaties zijn geïmporteerd in EndNote (referentie-software), waarbij dubbele titels zijn verwijderd. De titels en abstracts van de overgebleven mogelijk relevante publicaties zijn in een eerste screeningsronde beoordeeld op relevantie.

De gehanteerde inclusie- exclusiecriteria waren:

a) Onderzoeksmethode: geen restricties.
b) Jaartal van publicatie: we selecteren alleen studies van 2014 en verder.
c) Taal: we selecteren alleen studies die in het Nederlands of Engels zijn gepubliceerd.
d) Context: we selecteren bij voorkeur studies die in de Nederlandse context zijn gedaan, indien deze er niet of nauwelijks zijn dan ook internationale studies.
e) We selecteren alleen studies die betrekking hebben op de in samenspraak met de opdrachtgever geselecteerde zeven vormen van informele scholing bij jongeren.
f) Leeftijd onderzoekspopulatie: we nemen alleen studies mee als de onderzoekspopulatie binnen de leeftijdsgroep 4 t/m 17 jaar valt (conform de brede definitie van informele scholing).

De eerste screeningsronde resulteerde in mogelijk relevante publicaties (zie Tabel 3). Bij de tweede screeningsronde hebben we de volledige tekst van de mogelijk relevante publicaties doorgenomen en beoordeeld op relevantie. De tweede screeningsronde resulteerde in relevante publicaties die we in dit onderzoek hebben geïncludeerd. Deze publicaties hebben we geanalyseerd met een dataverzamelingsformulier gebaseerd op de in deelonderzoek 1 geïnventariseerde 26 versterkende en belemmerende factoren van veerkrachtontwikkeling (zie Figuur 1).

Vorm informele scholing	**Aantal mogelijk relevante studies**	**Relevante studies na eerste screening**	**Geïncludeerde studies**
Koranles	Ebsco: N=21 Openaire n=0	N=0	N=0
Bijbelles	Ebsco: N=7 Openaire n=0	N=0	N=0
Taalles	Ebsco: N=19 Openaire n=0	N=0	N=0
Scouting	Ebsco: N=13 Openaire n=2	N=11	N= 2
Sportverenigingen	Ebsco: N=33 Openaire n=0	N=25	N=3
Naschoolse activiteiten	Ebsco: N=41 Openaire n=0	N= 22	N=10
Jongerenwerk	Ebsco: N=27 Openaire n=2	N= 9	N=4

Tabel 3: Geïncludeerde studies systematisch literatuuronderzoek

2.3 Deskresearch

Het deskresearch is uitgevoerd in openbare bronnen zoals online databases (waaronder Google Scholar) en websites. Zie hiervoor Tabel 4.

Vorm informele scholing	Aantal geïncludeerde studies o.b.v. deskresearch	Totaal systematisch en deskresearch
Koranles/informeel moskeeonderwijs	N=11	N=11
Bijbelles/ Kerkelijk jeugdwerk	N=5	N=5
Taalles	N=7	N=7
Sportverenigingen	N=12	N=15
Scouting	N=6	N=8
Naschoolse activiteiten	N=9	N=19
Jongerenwerk	N=11	N=15

Tabel 4: Geïncludeerde studies systematisch literatuuronderzoek en deskresearch

Ook hier gebruikten we een dataverzamelingsformulier gebaseerd op de in deelonderzoek 1 geïnventariseerde 26 versterkende en belemmerende factoren van veerkracht-ontwikkeling. Een totaaloverzicht van alle publicaties per vorm van informele scholing is te vinden in bijlage 1.

2.4 Beschrijving geïncludeerde studies

In totaal includeerden we tachtig publicaties over vormen van informele scholing.

1. Informeel moskeeonderwijs:
   - In totaal hebben we elf publicaties geïncludeerd.
   - Alle elf publicaties hebben betrekking op informeel moskeeonderwijs in een Nederlandse context.
   - Het betreft zes peer reviewed artikelen, twee onderzoeksrapportages, een position paper, een proefschrift en een handreiking.

2. Kerkelijk jeugdwerk:
   - In totaal includeerden we vijf publicaties over kerkelijk jeugdwerk.
   - Alle vijf publicaties hebben betrekking op kerkelijk jeugdwerk in de Nederlandse context.
   - Het betreft twee proefschriften, twee onderzoeksrapportages en een website-artikel.
   - Vier publicaties gaan over protestantse geloofsgemeenschappen in Nederland, één over de reformatorische geloofsgemeenschap. We hebben geen publicaties gevonden over kerkelijk jeugdwerk bij de katholieke geloofsgemeenschappen.

3. Taalles:
   - In totaal hebben we zeven publicaties over taalles geïncludeerd.
   - Vier empirische studies hebben betrekking op taalles in de Vlaamse context. Het gaat om één kwantitatief onderzoek en drie kwalitatieve onderzoeken. Daarnaast hebben we twee literatuurstudies gevonden.
   - We hebben slechts één journalistiek onderzoek gevonden dat in de Nederlandse context is gedaan. Het betreft onderzoek naar Chinese taalles.
   - Het betreft vijf peer reviewed artikelen, een proefschrift en een online nieuwsartikel.

4. Sportverenigingen:

- In totaal hebben we vijftien publicaties over sportverenigingen geïncludeerd.
- Vier artikelen zijn gebaseerd op een Nederlandse context. De overige elf artikelen focussen op een internationale context.
- Twaalf artikelen zijn peer reviewed.
- Twee publicaties zijn onderzoeksrapportages van projecten (binnen de Nederlandse context). Bij beide publicaties is sprake van een mixed method onderzoek. Vier artikelen zijn gebaseerd op (louter) vragenlijsten en vijf op interviews. Twee publicaties betroffen casestudies. Daarnaast was één artikel meer beleidsmatig van aard en één artikel een essay naar aanleiding van een evaluatiestudie.
- Bij een zestal artikelen was de onderzochte doelgroep vrij specifiek (vluchtelingen, gemarginaliseerde of kwetsbare jongeren).

5. Scouting:
   - In totaal hebben we acht publicaties over scouting geïncludeerd.
   - We hebben één Nederlands onderzoek naar de scouting gevonden en zeven internationale studies.
   - Vier artikelen zijn peer reviewed.
   - Bij zes studies is sprake van survey-onderzoek met een relatief grote populatie. Twee studies zijn een combinatie van vragenlijstonderzoek en interviews. Eén artikel is een literatuurstudie.

6. Naschoolse activiteiten:
   - In totaal includeerden we negentien publicaties over naschoolse activiteiten
   - Vier artikelen focussen zich op een niet-westerse context, de overige artikelen betreffen weergaven van studies in een westerse context. Slechts drie artikelen zijn gebaseerd op de Nederlandse context.
   - Het betreft in alle gevallen peer reviewed artikelen. Het betreft voornamelijk kleinschalige kwalitatieve of mixed method studies. We vonden vier ‘grotere’ studies: in één geval gaat het om een meta-analyse, twee survey-onderzoeken en een retrospectieve studie.
   - Hoewel sommige studies en naschoolse programma's zich richten op alle jongeren, valt op dat de meeste artikelen gericht zijn op specifieke doelgroepen zoals ‘urban youth’, gemarginaliseerde jongeren en/of jongeren die opgroeien in onveilige wijken. Ook richten sommige programma's zich op specifieke thema's, zoals mentale gezondheid.

7. Jongerenwerk:
   - In totaal includeerden we vijftien publicaties over jongerenwerk, waarvan acht peer reviewed artikelen, vijf rapporten en twee boeken.
   - We zochten in eerste instantie naar publicaties over jongerenwerk en veerkracht. Toen bleek dat het aantal ‘hits’ beperkt bleef hebben we ook publicaties geïncludeerd die meer gericht waren op de algemene werkzame principes van jongerenwerk waarin indirect aandacht was voor veerkrachtversterkende factoren.
   - Eén van de publicaties is gebaseerd op een niet-westerse context, negen zijn gebaseerd op de Nederlandse context, de overige vijf op een westerse context.
   - In de meeste gevallen gaat het om kleinschalige studies of om literatuurstudies. In deze subcategorie includeerden we drie wat grotere kwantitatieve studies.
   - De publicaties hebben inherent aan de opdracht van het jongerenwerk bijna allemaal een specifieke doelgroep centraal staan, namelijk sociale kwetsbare jongeren. In sommige gevallen staan aanvullend hierop specifieke thema's centraal zoals jeugdcriminaliteit en radicalisering.

2.5 Expertinterviews

Het systematisch literatuuronderzoek resulteerde in een zeer beperkt aantal relevante publicaties over koranles, bijbelles en taalles. Daarom is gekozen om middels expertinterviews aanvullende informatie te verzamelen over deze drie vormen van informele scholing.

We hebben in totaal zeven expertinterviews gehouden, waarbij alle experts aan het begin van het gesprek mondeling toestemming hebben gegeven voor het interview. Hierbij maakten we gebruik van een topiclijst als leidraad (zie Bijlage 2). We vroegen de experts onder andere om de achtergrond en ontwikkelingen toe te lichten van de verschillende vormen van informele scholing. Ook vroegen we hen om vanuit hun deskundigheid te boordelen of de factoren uit het model met de versterkende en belemmerende factoren van veerkrachtontwikkeling bij koranles, bijbelles en taalles een rol spelen. Tevens hebben we hen gevraagd om relevante onderzoeken.

De geraadpleegde experts zijn:

- Koranles:
  - Drs. Ahmed Hamdi (Senior onderzoeker en Programmaleider Kennisplatform Inclusief Samenleven (KIS), Verwey-Jonker Instituut)
  - Dr. Hülya Kosar Altinyelken (Universitair hoofddocent, Universiteit van Amsterdam)
  - Em. prof. dr. Trees Pels (Senior onderzoeker en adviseur kwaliteit KIS, Verwey-Jonker Instituut)
- Bijbelles:
  - Prof. dr. Gerdien Bertram-Troost (hoogleraar Onderwijs in levensbeschouwelijk en pedagogisch perspectief, Vrije Universiteit Amsterdam)
  - Corina Nagel-Herweijer MSc (onderwijskundige, mede-eigenaar van KiemPlaats, expertisecentrum kinderen, jongeren en geloof en promovenda bij de Protestantse Theologische Universiteit).
- Taalles:
  - Dr. Julia Steenwegen (Postdoctoraal onderzoeker, Erasmus Universiteit Rotterdam)
  - Blansefloer Coudenys, MEd (Promovenda, Universiteit Antwerpen)

We hebben ook verschillende experts op het gebied van kerkelijk jeugdwerk in de katholieke kerk benaderd. Zij bleken allen niet in de gelegenheid om mee te werken aan een expertinterview. Dit heeft als gevolg dat we vooral zicht hebben gekregen op kerkelijk jeugdwerk in de context van de protestantse kerk in Nederland.

We hebben geen experts gevonden die zicht hebben op taalles in de Nederlandse context. De experts op het gebied van taalles hebben beiden in de Vlaamse context onderzoek gedaan. We hebben dus vooral zicht gekregen op taalles in de Vlaamse context.

Na afloop van elk interview is een verslag gemaakt. De verslagen van de zeven expertinterviews en de door de experts aangereikte relevante literatuur zijn geanalyseerd en verwerkt in een conceptrapportage. De conceptrapportage is vervolgens voorgelegd aan de experts om te verifiëren of de interpretaties en conclusies correct waren (member check) en om evt. onduidelijkheden aan te vullen. Tevens hebben alle experts schriftelijk toestemming gegeven voor het verwerken van de informatie uit de expertinterviews in de rapportage.

3. Cultureel-religieuze vormen van informele scholing

In dit hoofdstuk doen we verslag van de bevindingen van literatuuronderzoek en expertinterviews naar de invloed van drie cultureel-religieuze vormen van informele scholing op de veerkrachtontwikkeling van jongeren. We richten ons hierbij op informeel moskeeonderwijs, kerkelijk jeugdwerk en taalles. In dit hoofdstuk gaan we na in hoeverre en op welke manier informeel moskeeonderwijs, kerkelijk jeugdwerk en taalles via deze versterkende en belemmerende factoren bijdragen aan de veerkrachtontwikkeling van jongeren.

3.1 Informeel moskeeonderwijs; wat is het?

Koranles wordt ook wel informeel moskeeonderwijs of informele islamitische scholing genoemd, legt drs. Ahmed Hamdi tijdens het interview uit. Pels en Hamdi benadrukken beiden dat koranles doorgaans grotendeels om taalles gaat en we dus beter kunnen spreken over informeel moskeeonderwijs. In Nederland zijn ruim vijfhonderd moskeeën waarvan de meesten één of enkele dagdelen per week informele educatie aanbieden aan kinderen tussen 4 en 16 jaar. Precieze gegevens zijn er niet, maar de experts hebben de indruk dat de meerderheid van islamitische kinderen in Nederland een vorm van informeel onderwijs volgt bij een moskee en ook steeds vaker bij andere type verenigingen of stichtingen (zie ook: Pels & Hamdi, 2020). Moskeeonderwijs beperkt zich niet alleen tot kinderen, maar is voor jong en oud. Echter, in het voorliggende onderzoek richten we ons specifiek op informeel moskeeonderwijs voor kinderen en jongeren tussen de 4 en 17 jaar. Het betreft een vorm van scholing die buiten het reguliere onderwijs om wordt aangeboden. Hierbij kan het gaan om zo'n 3 uur per week tot wel 10 uur per week les, in het weekend en/of op woensdagmiddag.

De islamitische gemeenschap in Nederland is zeer divers, legt Hamdi uit, zowel wat betreft theologische stroming als naar etnisch-culturele achtergrond en land van herkomst. Veruit de meeste moskeeorganisaties hebben een Turkse of Marokkaanse achtergrond, maar er zijn ook meerdere moskeeën met een Egyptische, Surinaamse, Pakistaanse of Indonesische achtergrond. Van belang is te benoemden dat de diversiteit van bezoekers en leerlingen van individuele moskeeën de afgelopen jaren duidelijk is toegenomen. Dit betekent dat in bijvoorbeeld een Turks-Nederlandse moskee niet alleen kinderen met die achtergrond lessen volgen maar ook kinderen met uiteenlopende etnisch-culturele achtergronden.

Volgens Hamdi bestaat er in de buitenwereld veelal geen duidelijk beeld over wat er nu precies gebeurt bij informeel moskeeonderwijs. Het is een misverstand dat informeel moskeeonderwijs alleen gaat over hoe je als moslim moet leven en wat alle regels zijn. Arabische taalles is namelijk een groot onderdeel van het curriculum, aangezien dat de taal van de Koran is. De kinderen leren de Koran te lezen, uit het hoofd te leren en reciteren in het Arabisch. Volgens Kosar Altinyelken & Sözeri (2019) krijgen ze daarnaast les over onderwerpen die belangrijk zijn voor een islamitische opvoeding zoals het uitvoeren van rituelen en islamitische normen en waarden en gedragsregels. Bijvoorbeeld over de basisbeginselen van de Islam, het leven van de profeet en over hoe je moet leven als Moslim. In meerdere moskeeën wordt informeel moskeeonderwijs gegeven door een imam, maar meestal wordt informeel moskeeonderwijs aangeboden door moskeeleraren. De moskeeleraren zijn vrijwilligers die zelf religieus zijn en veel kennis hebben over de Koran en Arabisch kunnen. Deze vrijwilligers zijn in sommige gevallen pedagogisch geschoold (bijvoorbeeld omdat zij een baan hebben als docent). De meeste moskeeën hebben geen uniform curriculum of lesprogramma, waardoor de vorm en inhoud van informeel moskeeonderwijs per moskee kan variëren (Kosar Altinyelken & Sözeri, 2019). De meisjes en jongens krijgen meestal in aparte groepen les van vrijwilligers van hetzelfde geslacht als de kinderen (Kosar Altinyelken & Sözeri, 2019).

In het Marokkaans-Nederlandse moskeeonderwijs ligt de nadruk op de Arabische taal, het leren lezen van de Koran en religieuze vorming. Daarnaast is er soms ook enige aandacht voor de cultuur en geschiedenis van het land van herkomst (van ouders en/of grootouders), maar hier ligt duidelijk minder nadruk op. Het Turks-Nederlandse moskeeonderwijs geeft naast religieus onderwijs juist ook onderwijs over de Turkse nationale identiteit, geschiedenis, taal en cultuur (Kosar Altinyelken & Sözeri, 2019). Expert dr. Hülya Kosar-Altinyelken legt tijdens het interview uit dat de moskeeën Turkse taalles zijn gaan aanbieden sinds de Nederlandse overheid in 2004 is gestopt met het financieren van Turkse taalles in het regulier onderwijs. Vóór 2004 kregen Turks-Nederlandse kinderen een aantal uren Turks of Arabisch op de basisschool. De Turks-Nederlandse moskeeën in Nederland zijn een soort cultureel centrum met vaak ook een theehuis, kapper, supermarkt, boekenwinkel en zaalverhuur (Kosar Altinyelken & Sözeri, 2019). Naast koranles en taalles organiseren Turks-Nederlandse moskeeën vaak ook allerlei sociale activiteiten, zoals zwemmen, voetbalwedstrijden en een uitje naar een attractiepark met de moskeeklas (Kosar Altinyelken & Sözeri, 2019).

De experts benadrukken alle drie dat het moskeeonderwijs in Nederland heel divers is. Moskeeën in Nederland zijn doorgaans gescheiden langs etnische/nationale lijnen, aldus Altinyelken. Daarnaast zijn er binnen de Islam allerlei verschillende stromingen en verschillende opvattingen. De Turks-Nederlandse moskeeën vertegenwoordigen bijvoorbeeld de soennitische islam. Maar ook binnen het Marokkaans-Nederlandse en Turks-Nederlandse moskeeonderwijs zijn per gemeenschap verschillen, aldus Altinyelken en Hamdi. Het landschap van het Nederlandse moskeeonderwijs kenmerkt zich daarmee door grote diversiteit.

3.2 Veerkrachtversterkende en belemmerende factoren bij informeel moskeeonderwijs

De geraadpleegde experts bevestigen alle drie onze bevinding dat wetenschappelijk onderzoek naar moskeeonderwijs schaars is. Bovendien is er voor zover bij hen bekend, geen onderzoek beschikbaar naar de invloed van informeel moskeeonderwijs op de veerkrachtontwikkeling van jongeren. Europees onderzoek naar moskeeonderwijs komt weinig voor, het meeste onderzoek naar moskeeonderwijs is in Azië of Afrika uitgevoerd (Kosar Altinyelken & Sözeri, 2019). Alhoewel de experts bereid zijn om vanuit hun deskundigheid mee te werken aan een expertinterview over dit onderwerp geven zij ook aan dat hun antwoorden niet gebaseerd zijn op empirisch onderzoek, tenzij ze expliciet verwijzen naar onderzoek.

Alle drie de geraadpleegde experts benadrukken dat informeel moskeeonderwijs de veerkracht van jongeren zowel kan versterken als belemmeren en dat dit afhangt van de specifieke moskee. Volgens Altinyelken hangt dit onder andere af van hoe conservatief de imam en het bestuur zijn, evenals van de kwaliteit van het onderwijs, de doelstellingen van het onderwijs en de pedagogische methoden die worden gebruikt. Hamdi voegt daar aan toe dat in sterk religieuze en/of conservatieve gemeenschappen de jongeren niet per se minder veerkrachtig zijn. In sommige opzichten zijn ze misschien zelfs veerkrachtiger vanwege hun religieuze overtuiging en soms ook sterke gemeenschapszin.

Individuele factoren

Verschillende individuele factoren uit het theoretisch model met versterkende en belemmerende factoren van veerkrachtontwikkeling spelen volgens de drie geraadpleegde experts mogelijk een rol bij informeel moskeeonderwijs. Ten eerste kan informeel moskeeonderwijs bijdragen aan een positieve houding t.a.v. van de eigen culturele identiteit én andere culturen. Zowel Hamdi als Altinyelken zien een trend waarbij steeds meer moskeeën aandacht hebben voor de meervoudige identiteit van de kinderen waarbij naast het behoud van de eigen culturele identiteit ook een meer open en positieve houding

naar de bredere Nederlandse samenleving wordt gestimuleerd. Dit sluit volgens de experts enigszins aan bij de veerkrachtversterkende factor uit het model: een positieve houding t.a.v. de eigen culturele identiteit én andere culturen. Volgens Pels et al. (2016) wordt vanuit moslimkringen de afgelopen 10 jaar steeds meer aangedrongen op pedagogische innovatie van het moskeeonderwijs, zodat de moskee de ouders en kinderen van nu kan bijstaan in het vinden van hun weg (als moslim) in de migratiecontext, en in het verkleinen van de afstand tussen de verschillende werelden waarin kinderen zich bewegen. Een belangrijk element van het recent door Kennisplatform Inclusief Samenleven ontwikkelde Pedagogische kwaliteitskader moskeeonderwijs is dan ook de aansluiting van het moskeeonderwijs op de leefwereld van jongeren met oog voor hun meervoudige identiteitsbeleving (Hamdi et al., 2022).

Uit een onderzoek naar Turks-Nederlandse moslims blijkt dat jongvolwassen moslims die als kind deelnamen aan koranles sterker gehecht zijn aan hun identiteit als moslim (Phalet, Fleischmann & Stoijcic, 2012, geciteerd in Kosar Altinyelken & Sözeri, 2019). Bovendien biedt het Turkse moskeeonderwijs naast religieus onderwijs ook onderwijs over de Turkse nationale identiteit, geschiedenis, taal en cultuur (Kosar Altinyelken & Sözeri, 2019). Moskeeën worden beschouwd als een belangrijke plek om kinderen over hun cultuur en geschiedenis te leren (Kosar Altinyelken & Sözeri, 2019). Uit onderzoek van Pels (2014, geciteerd in Kosar Altinyelken & Sözeri, 2019) naar Marokkaanse moskeeën blijkt dat ouders het belangrijk vinden dat hun kinderen de Marokkaanse cultuur en geschiedenis kennen.

In hun position paper 'Onderzoek informeel moskeeonderwijs' stellen Pels en Hamdi (2020, p.4) dat: "de meeste islamitische ouders er aan hechten dat hun kinderen, naast een goede moreel-religieuze vorming, ook goed wortelen in Nederland. Veel ouders, zo weten we ook uit opvoedingsonderzoek, vinden het echter moeilijk om hen te begeleiden bij het ontwikkelen van zo'n 'dubbele loyaliteit'. Het belang daarvan is niettemin groot: volgens veel (inter)nationaal onderzoek biedt die de beste kansen op een gunstige kindontwikkeling en integratie."

Uit onderzoek van Sözeri et al. (2022a) blijkt dat de meeste van de 75 respondenten (waaronder imams, moskeeleraren, ouders van leerlingen van moskeeonderwijs, beleidsmakers en experts) vinden dat moskeeonderwijs bijdraagt aan integratie doordat het de kinderen belangrijke waarden als respect en tolerantie bijbrengt. Veel van de deelnemers die positief waren over de invloed van moskeeonderwijs op integratie, onderstreepten dat dit gunstige effect wel afhankelijk is van wat de moskee in dit verband doet. Een integratie-ondersteunende rol veronderstelt dat de moskee: (1) beschikt over een visie over burgerschap- en integratievraagstukken in haar onderwijsbeleid, en (2) imams en moskeeleraren inzet die zowel bekend zijn met de Nederlandse taal en cultuur als met de uitdagingen waarmee moslimjongeren geconfronteerd worden bij het opgroeien in een westers land. Daarentegen zijn 10 respondenten bezorgd over de mogelijke invloed van moskeeonderwijs op het veroorzaken van verwarring over waarden, het vervreemden van moskeeleerlingen van de Nederlandse samenleving en de indoctrinatie met Turkse staatspropaganda. Ook werd de inhoud van de leerboeken door sommige imams en moskeeleraren "beoordeeld als onvoldoende gericht op de vraagstukken omtrent het islamitische leven in een niet-moslimcontext" (Sözeri, 2021: p.159).

Altinyelken legt uit dat kinderen bij moskeeonderwijs leren dat hun kern-identiteit Turks is, en dat ze daarnaast ook Nederlands zijn. Maar dit kan per moskee sterk verschillen. In het verleden lag in het moskeeonderwijs vooral de nadruk op het Turks of Marokkaans zijn, aldus Altinyelken. Tegelijkertijd blijkt uit het promotieonderzoek naar moskeeonderwijs aan Turks-Nederlandse kinderen van Sözeri (2021) dat sommige moskeeleerlingen uitdagingen ondervinden bij het verzoenen van islamitische waarden met een liberale houding ten opzichte van gender en seksuele normen. Hamdi plaatst hierbij overigens een kanttekening, hij stelt dat deze uitdagingen niet alleen gelden voor moslims, maar ook breder in de samenleving bij uiteenlopende religieuze gemeenschappen en bij een deel van

de niet-religieuze deelnemers. Verder uitten sommige imams, moskeeleraren en ouders in het onderzoek van Sözeri (2021) bezorgdheid over een mogelijke identiteitscrisis en verwarring over deze waarden bij jongeren. In dit verband adviseert Sözeri (2022) imams, moskeeleraren en leraren van het reguliere onderwijs om zich bewust te zijn van de risico's van verwarring over de verschillende normen en waarden en een veilige omgeving te creëren in hun klaslokalen voor reflectie op de verschillende normen en waarden die in de twee leeromgevingen worden onderwezen. Tevens acht Sözeri (2022) het raadzaam om de mogelijkheden voor samenwerkingen tussen moskeeonderwijs en regulier onderwijs te verkennen rondom onderwerpen die relevant zijn voor moslimjongeren in Nederland. Dit laatste is een aanbeveling die ook in hun eigen onderzoek naar voren komt, geven Pels en Hamdi aan.

De experts wijzen er op dat er ook uitzonderingen zijn op de trend waarbij steeds meer moskeeën aandacht hebben voor de meervoudige identiteit van de kinderen waarbij naast het behoud van de eigen culturele identiteit ook een meer open en positieve houding naar de bredere Nederlandse samenleving wordt gestimuleerd. Dit wordt bevestigd door twee eerdergenoemde onderzoeken naar de educatieve activiteiten van de Utrechtse moskee alFitrah. Hamdi et al. (2019, p. 46) concludeerden dat er sprake was van "een gebrek aan openheid jegens andersdenkenden, met een houding en boodschappen die bridging, overbrugging van de afstand tot de bredere samenleving, in de weg staan". Pels et al. (2016) concludeerden dat het moskeeonderwijs van de alFitrah moskee lijkt uit te gaan van "een statische opvatting van identiteit, die weinig ruimte laat voor interpretaties die de eigen praktijk meer in lijn kunnen brengen met de mainstream normen en waarden in Nederland" (p. 4). De aangeleerde denkbeelden en gedragsnormen leiden ertoe dat het voor de leerlingen vooral op sociaal vlak moeilijker wordt om aansluiting te vinden bij anderen buiten hun eigen geloofskring, zo betogen Pels & Hamdi in hun position paper (2020).

Het moskeeonderwijs kan ook bijdragen aan een positieve zelfperceptie van kinderen. In een casestudy onderzoek naar het informeel onderwijs van een Turks-Nederlandse moskee gaven ouders aan dat een verhoogd religieus bewustzijn van hun kinderen zou bijdragen aan hun zelfvertrouwen en een positievere zelfperceptie (Altinyelken & Sözeri, 2019). Verschillende onderzoekers hebben een vergelijkbare visie en betogen dat: "the function of the mosque is seen not as alienating the children from the mainstream society, but as facilitating their participation in it by building their self-confidence as Muslims, or offering positive affirmation to the stigmatized religious identity of the children" (Sözeri et al., 2022a, p. 126).

Ook kan informeel moskeeonderwijs bijdragen aan een goede taalvaardigheid, wat essentieel is voor zelfvertrouwen en een positieve zelfperceptie en daarmee de veerkracht van jongeren, leggen Altinyelken en Pels uit tijdens de expertinterviews. Wanneer jongeren zich niet goed kunnen uitdrukken, kan dit hun gevoel van eigenwaarde en hun sociale en academische ontwikkeling belemmeren, legt Altinyelken uit. Momenteel zijn er Turks-Nederlandse jongeren die zowel het Turks als het Nederlands onvoldoende beheersen, wat hun communicatie en integratie bemoeilijkt. Daarom zou de overheid professionele taallessen op middelbare scholen moeten aanbieden, in plaats van deze over te laten aan moskeeën, waar de lessen vaak door vrijwilligers worden verzorgd en niet altijd van voldoende kwaliteit zijn, adviseert Altinyelken.

Het moskeeonderwijs stimuleert mogelijk ook de empathie bij kinderen en jongeren. De experts benoemen tijdens de expertinterviews dat solidariteit en empathie binnen de moslimgemeenschap heel belangrijk is. Dit wordt ook ondersteund door empirisch onderzoek waaruit blijkt dat leerlingen die informeel moskeeonderwijs volgen, worden gestimuleerd om vrijwilligerswerk te doen en dienstbaar te zijn voor anderen (Hamdi et al., 2019).

Informeel moskeeonderwijs kan ook bijdragen aan de cognitieve vaardigheden van kinderen doordat de kinderen Arabisch en andere talen leren (zoals Turks bij het Turkse moskeeonderwijs en Urdu bij het Pakistaanse moskeeonderwijs) en gestimuleerd worden om goed te presteren op school en werk (zie ook: Hamdi et al., 2019). Tegelijkertijd blijkt uit onderzoek van Hamdi et al. naar de invloed van de educatieve activiteiten van de extreem conservatieve (ultraorthodoxe) Utrechtse moskee alFitrah dat "de cognitieve ontwikkeling van leerlingen ook negatief zou kunnen worden beïnvloed doordat alFitrah autonome reflectie op de lesstof ontmoedigt" (2019, p.46). "Leerlingen leren dogmatische geloofsopvattingen, waarbij reflectie op de lesstof en het vormen van een eigen mening wordt ontmoedigd" (Hamdi et al., 2019, p.33). Belangrijk om hierbij op te merken is dat de lespraktijk van deze moskee niet representatief is voor het Nederlandse moskeeonderwijs. Deze moskee kan worden geplaatst op de uiterste flank van de brede Salafistische traditie, een traditie die leeft onder een minderheid van de moslimgemeenschap in Nederland, en niet representatief is voor de mainstream Islam en moskeescholen (Pels et al., 2016). In een eerder onderzoek uit 2016 naar alFitrah en de pedagogisch-didactische kwaliteit van het onderwijs aan 4-14 jarigen waarschuwden Pels en Hamdi al voor "de dogmatische benadering, die kritische reflectie en eigen meningsvorming van kinderen ontmoedigt en maatschappelijke participatie kan belemmeren" (Pels & Hamdi, 2020, p.4).

Onderzoeken naar ander moskeeonderwijs laten ook zien dat het stellen van kritische vragen wordt ontmoedigd. In het promotieonderzoek naar moskeeonderwijs aan Turks-Nederlandse kinderen van Sözeri (2021, p.160) bleek "het stellen van kritische vragen door de leerlingen minder gewaardeerd te worden door de imams en de moskeeleerkrachten". Eenzelfde beeld komt naar voren uit een onderzoek van Kosar Altinyelken (2021) naar de pedagogiek van informeel islamitisch onderwijs. In dit onderzoek gaven jongvolwassenen aan dat het stimuleren van kritisch denken grotendeels afwezig was en dat er beperkte mogelijkheden waren voor interacties, vragen, debat of het uitdagen van de autoriteit van religieuze leraren of islamitische teksten. Dit in tegenstelling tot het reguliere onderwijs, waar het stimuleren van kritisch denken een belangrijk doel is. Al is de mate waarin dit daadwerkelijk wordt bereikt op reguliere scholen een andere discussie, vindt Altinyelken in het interview.

Collectieve factoren

Ook verschillende collectieve factoren uit het theoretisch model lijken volgens de geraadpleegde experts een rol te spelen bij informeel moskeeonderwijs.

De nadruk op behoud van culturele identiteit kan weer het gevoel bij een gemeenschap te horen (gemeenschapscohesie) stimuleren waardoor het (zelf)vertrouwen (positieve zelfperceptie) versterkt wordt, vindt Hamdi. "Want als jong kind met een islamitische achtergrond in een steeds meer seculiere samenleving kan het best moeilijk zijn, dat brengt onzekerheid met zich mee", legt Hamdi uit. Uit onderzoek van Kosar Altinyelken & Sözeri (2019) kwam ook naar voren dat moskeeonderwijs mogelijk bijdraagt aan een 'sense of belonging'; het gevoel bij de Turkse gemeenschap in Nederland te horen en bij de Moslimgemeenschap binnen en buiten Nederland. De gemeenschapscohesie kan ook weer de toegang tot sociale steun en bronnen bevorderen. Een voorbeeld hiervan is dat kinderen via het sociale netwerk van de moskee huiswerkbegeleiding kunnen krijgen.

Alle drie de experts zijn van mening dat informeel moskeeonderwijs ook kan bijdragen aan peer support. Bij informeel moskeeonderwijs ontmoeten kinderen anderen met dezelfde moslimachtergrond en kunnen zij elkaar steunen. Het kan dan bijvoorbeeld gaan over hoe het is om als jonge moslim op te groeien in een overwegend seculiere samenleving. Tegelijkertijd wijzen de experts tijdens de expertinterviews ook op een mogelijke negatieve invloed. Bijvoorbeeld wanneer jongeren elkaar onder druk zetten (peer pressure) om zich strikt te houden aan islamitische gedragsregels, waardoor de individuele autonomie van jongeren wordt beperkt, aldus Altinyelken. Dit kan zich bijvoorbeeld uiten in sociale druk

rond keuzes zoals het al dan niet aangaan van een romantische relatie of het bevriend raken met klasgenoten van het andere geslacht op school. Hierdoor kunnen jongeren zich gedwongen voelen om zich aan bepaalde normen te conformeren, zelfs wanneer deze niet overeenkomen met hun persoonlijke overtuigingen of wensen, zo blijkt uit onderzoek van Altinyelken et al. (2022).

Ook blijkt uit onderzoek dat een sterke gemeenschapscohesie en informele sociale controle en peer pressure in sommige gevallen juist negatieve gevolgen kan hebben op de ontwikkeling van jongeren. Onderzoek van Hamdi et al. (2019) naar de invloed van de educatieve activiteiten van de extreem conservatieve (ultraorthodoxe) Utrechtse moskee alFitrah toont bijvoorbeeld aan dat de combinatie van de druk vanuit alFitrah, de druk onderling (ouders en leerlingen) en de wens om God te gehoorzamen, onder meer leidde tot angstgevoelens bij een deel van de leerlingen. De onderzoekers wijzen er echter op dat een deel van deze invloeden zich ook kan voordoen bij andere orthodoxe islamitische en niet-islamitische organisaties (Hamdi et al., 2019: p. 49).

Een versterkt gevoel van saamhorigheid binnen de eigen religieuze gemeenschap kan er soms toe leiden dat kinderen zich meer distantiëren van anderen, wat een wij-versus-zij-gevoel kan creëren, geeft Altinyelken aan. Moskeeën moeten hier bewust en zorgvuldig mee omgaan en actief werken aan inclusiviteit om dit te voorkomen, vindt zij. Pels vult aan dat dit vooral zou kunnen gelden voor moskeeonderwijs van gemeenschappen en organisaties die sterk intern gericht zijn. Uit eerder genoemd onderzoek naar de extreem conservatieve (ultraorthodoxe) moskee AlFitrah moskee komt naar voren dat dit onderwijs leerlingen met de rug naar de samenleving zet (Hamdi et al., 2019).

Informeel moskeeonderwijs draagt volgens Altinyelken en Pels mogelijk ook bij aan de aanwezigheid van een mentor voor de jongeren. Het biedt de kinderen de mogelijkheid om in contact te komen met ondersteunende volwassenen met een zelfde achtergrond (zoals een imam of vrijwilliger) waarbij zich soms ook een mentorrelatie kan ontwikkelen.

Informeel moskeeonderwijs kan volgens de experts ook bijdragen aan de religieuze betrokkenheid (hiermee wordt deelname aan een religieuze organisatie en aan religieuze praktijken en overtuigingen bedoeld) van de kinderen. Zoals hierboven al benoemd kan dit een steunend netwerk bieden van mensen die dezelfde waarden en overtuigingen delen. Volgens Altinyelken kan deelname aan religieuze praktijken en overtuigingen bijdragen aan een 'sense of purpose' en betekenisgeving. Hamdi geeft als voorbeeld dat het geloof van moslims dat alles door God wordt bepaald helpt bij het omgaan met tegenslagen. In de literatuur wordt dit ook wel 'positive religious coping' genoemd. Hier lijkt een samenhang te zijn van religieuze betrokkenheid met zelfregulatie en optimisme.

Maatschappelijke factoren

Informeel moskeeonderwijs kan ook bijdragen aan een sociale, inclusieve samenleving. Eerder schreven we al dat de experts tijdens de expertinterviews vertelden dat solidariteit en empathie binnen de moslimgemeenschap heel belangrijk is en dat dit ook wordt bevestigd door empirisch onderzoek waaruit blijkt dat leerlingen die informeel moskeeonderwijs volgen worden gestimuleerd om vrijwilligerswerk te doen en dienstbaar te zijn voor anderen (Hamdi et al., 2019).

De context waarin moslimkinderen en jongeren opgroeien lijkt volgens de geraadpleegde experts een rol te spelen bij de veerkrachtontwikkeling van jongeren. De experts wijzen alle drie op de beperkte mate van sociale inclusiviteit van de samenleving ten opzichte van moslimkinderen en -jongeren. Pels zegt hierover tijdens het interview: "moslimkinderen en jongeren groeien op in een samenleving waarin vooroordelen, stereotypering, (stage-) discriminatie en micro-agressie helaas voorkomen". Ook Hamdi zegt hierover tijdens het interview: "dat jongeren zich onder druk voelen staan, dat ze hun eigen moslimidentiteit

niet mogen hebben. Veel jongeren lopen er tegen aan dat moslim zijn wordt beschouwd als afstand nemen van Nederland en de normen en waarden in Nederland".

Uit onderzoek van Sözeri et al. (2022b) onder 29 Turks-Nederlandse leerlingen van moskeeonderwijs (6-16 jaar) blijkt dat het grootste deel zich vooral thuis voelt in de moslimgemeenschap, én dat zij zich meer met Nederland verbonden voelen dan met Turkije. Deze groep moslimkinderen leek in staat om verschillende culturele en religieuze identiteiten te combineren zonder hierbij spanning of angst te ervaren. Dit impliceert dat deze moslimkinderen onderscheid maken tussen religieus toebehoren en het toebehoren bij een land, en dat het een niet noodzakelijkerwijs het ander uitsluit. De bevindingen uit dit onderzoek laten echter ook zien dat er een groep Turks-Nederlandse leerlingen van moskeeonderwijs is die wél worstelt met het opgroeien tussen twee culturen. Uit het onderzoek blijkt dat deze jongeren ervaringen hebben met uitsluiting wanneer zij Nederlandse vrienden proberen te maken, Islam-gerelateerde discriminatie, en pesten op school, en dat zij dit als obstakels beschouwen bij het gevoel van toebehoren in Nederland en als Nederlands identificeren. Verder vonden Sözeri et al. (2022b) in hun onderzoek dat sommige jongeren vinden dat als je jezelf als Nederlands identificeert dit het hebben van een Turkse of moslim-identiteit uitsluit: "some children seem to have internalized the mainstream societal perception that identifying as Dutch is mutually exclusive with identifying as Turkish and Muslim" (p. 842).

3.3 Kerkelijk jeugdwerk; wat is het?

Volgens de geraadpleegde experts prof. dr. Gerdien Bertram-Troost en drs. Corina Nagel-Herweijer is de term bijbelles niet passend voor het brede informele christelijk onderwijs dat in Nederland wordt aangeboden aan kinderen en jongeren. Zij spreken over kerkelijk jeugdwerk of kerkelijk jongerenwerk. Daarbij gaat het onder andere om de kindernevendienst, kinderkerk, jeugdclub, catechisatie of zondagsschool (Protestantse Kerk, zd). "Zowel binnen de protestantse kerk als binnen de katholieke kerk zijn er verschillende stromingen en heel diverse visies op kerkelijk jeugdwerk", benadrukt Bertram-Troost.

Uit cijfers van het CBS blijkt dat in 2022 met 18,2 procent van de Nederlanders de grootste groep zichzelf katholiek noemt, gevolgd door protestanten met 13,2 procent (Schmeets & Houben, 2023). In Nederland zijn er ongeveer 1500 protestantse gemeenten die onderdeel zijn van de Protestantse Kerk in Nederland (PKN). Daarnaast zijn er diverse andere protestantse kerkgenootschappen en evangelische gemeenten in Nederland, zoals onder andere Nederlands Gereformeerde Kerken, Gereformeerde Gemeenten, Gereformeerde Gemeente in Nederland en Christelijk Gereformeerde Kerk. Ongeveer tweederde van de 1500 PKN kerken biedt een kindernevendienst, kinderkerk, catechisatie of jeugdclub aan. Alhoewel er verschillen zijn loopt het in de praktijk allemaal meer in elkaar over. "De Protestantse Kerk is namelijk zeer van onderop georganiseerd waardoor iedere lokale gemeente gewoon vrij is om het zelf te organiseren", legt drs. Nagel-Herweijer uit. Onderzoek van Nagel-Herweijer et al. (2018) maakt duidelijk dat het kerkelijk jeugdwerk binnen de Protestantse Kerk in Nederland krimpt en dat het de verwachting is dat deze krimp zich voortzet.

Het kerkelijk jeugdwerk is volgens Nagel-Herweijer een mix van ontspannende en bezinnende activiteiten. Naast de aandacht voor geloofsleer wordt ook aan sport en spelletjes gedaan en gaan kinderen bijvoorbeeld samen op kamp of schaatsen. Het kerkelijk jeugdwerk is daarnaast ook gemixt wat betreft de inzet van vrijwilligers en professionals. Sommige grotere gemeenten hebben een professionele jeugdwerker in dienst. Het kerkelijk jeugdwerk binnen de Protestantse Kerk in Nederland wordt ondersteund voor verschillende organisaties die bijvoorbeeld jeugdwerkvrijwilligers en -professionals trainen en coachen (Nagel-Herweijer et al., 2018). Maar bijna ieder

kerkgenootschap heeft een orgaan of organisatie die lokale kerken toerust voor hun werk, legt Nagel-Herweijer uit.

Het kerkelijk jeugdwerk in protestantse kerken begint eigenlijk al met de crèche of kinderoppas in de kerk (voor baby's en peuters van 0 tot 3 jaar). Dit is een plek waar jonge kinderen opgevangen worden terwijl de kerkdienst plaatsvindt. Voor deze doelgroep zijn programma's ontwikkeld die kunnen worden aangeboden (zoals bijvoorbeeld Kerk op Schoot, z.d.).

Verder is er een kindernevendienst of kinderkerk, deze wordt doorgaans georganiseerd voor kinderen van de basisschoolleeftijd. Hier valt zowel het jonge kind (4-8 jaar) als het oudere kind (9-12 jaar) onder. De kindernevendienst is een dienst die tijdens de dienst voor de volwassenen plaatsvindt. Kinderen wonen van de ochtendkerkdienst dan alleen het begin bij. Daarna vertrekken zij naar een aparte ruimte, waar bijvoorbeeld in verschillende groepsniveaus een verhaal uit de Bijbel behandeld wordt. Daarna wordt een gesprekje of opdracht of spelletje erover gedaan. Er zijn methodes beschikbaar voor de kindernevendienst, maar er kan ook zonder methode gewerkt worden. Vlak voor het einde van de dienst gaan de kinderen dan weer naar hun ouders. De begeleiding van de kindernevendienst wordt doorgaans gedaan door vrijwilligers uit de kerk. Grote kerkelijke gemeenschappen (waar veel kinderen zijn) financieren soms een betaalde jeugdwerker om alles te coördineren en de vrijwilligers aan te sturen. Dan zit er vaak ook meer een visie en een plan achter de kindernevendienst. Deze betaalde jeugdwerkers werken vaak in meerdere gemeentes omdat het om kleine posities gaat. De kerkelijk jeugdwerkers worden toegerust en gefaciliteerd door godsdienstpedagogen.

De zondagsschool lijkt qua doelstelling en inhoud veel op de kindernevendienst of kinderkerk, legt Nagel-Herweijer uit. Het is een plek waar kinderen in de basisschoolleeftijd met elkaar leren uit en over de Bijbel. Het belangrijkste verschil met de kindernevendienst is het moment waarop het aangeboden wordt. De zondagsschool vindt over het algemeen na de kerkdienst plaats en duurt vaak een uur. Zondagsschool wordt voornamelijk aangeboden in de meer orthodoxe kerken. Zij vinden het belangrijk dat kinderen al vanaf een jonge leeftijd vertrouwd raken met de kerkdienst. Doordat de zondagsschool niet onder de dienst plaatsvindt, is de inhoudelijke koppeling met de kerkdienst vaak minder sterk dan bij de kindernevendienst.

Bij de jeugdclub komen leeftijdsgenoten samen in de kerk of bij de leiding thuis. Over het algemeen worden jeugdclubs georganiseerd voor kinderen vanaf een jaar of 9 tot de leeftijd van ongeveer 20 jaar. Bij de jeugdclub kunnen ook kinderen van buiten de kerk aansluiten. Bij de ene jeugdclub staat vooral ontmoeting, spelletjes en ontspanning centraal, en bij de andere jeugdclub gaan ontmoeting en spelletjes hand in hand met bezinning, legt Nagel-Herweijer uit. Door middel van allerlei activerende werkvormen worden dan levensthema's of bijbelgedeelten besproken.

Catechisatie is voor kinderen vanaf 10 jaar tot jongvolwassenen, hierin staat onderwijs in de geloofsleer meer centraal. Bij catechisatie krijgen kinderen en jongeren informatie over het christelijk geloof en wat dit betekent voor hun dagelijks leven. Jongeren en volwassenen worden voorbereid op het doen van belijdenis. In sommige kerken krijgen kinderen van 10–12 jaar basiscatechese met basiskennis over de bijbel, tussen 12 en 15 jaar tienercatechese, vaak in een vorm van huis- of mentorcatechese om in een vertrouwde sfeer over allerlei christelijke onderwerpen te praten en vanaf 16 jaar jongerencatechese, waarin het verdiepen van het persoonlijk geloof centraal staat (Meerveld, 2018). De catechisatie wordt meestal gegeven door de predikant, maar soms is het een vrijwilliger of professionele jeugdwerker. Hierbij wordt vaak gebruik gemaakt van een bestaande methode. In de protestantse kerken worden jongeren uitgenodigd om mee te doen aan de catechese, in de kleinere gereformeerde kerken wordt catechese doorgaans vanuit gewoonte en plichtsbesef gevolgd (Meerveld, 2018). Naar aanleiding van Bijbelverhalen

worden kinderen en tieners tijdens catechisatie toegerust om een eigen referentiekader te vormen om vanuit de Bijbel na te denken over zingevingsvragen.

3.4 Veerkrachtversterkende en belemmerende factoren bij kerkelijk jeugdwerk

De geraadpleegde experts bevestigen beiden dat wetenschappelijk onderzoek naar kerkelijk jeugdwerk schaars is. Bovendien is er voor zover bij hen bekend geen onderzoek beschikbaar naar de invloed van kerkelijk jeugdwerk op de veerkrachtontwikkeling van jongeren. Alhoewel de experts bereid zijn om vanuit hun deskundigheid mee te werken aan een expertinterview over dit onderwerp geven zij ook aan dat de thema's jeugdwerk en veerkracht niet tot hun belangrijkste onderzoeksthema's behoren. Voor Bertram-Troost geldt dat haar leerstoel zich met name richt op formeel onderwijs en dat ze zijdelings ook (nationaal en internationaal) onderzoeken over informeel onderwijs volgt. Alhoewel zij zelf niet betrokken is geweest bij onderzoek naar kerkelijk jeugdwerk, maakt zij voor haar onderzoek naar formeel onderwijs wel gebruik van deze onderzoeken. Tevens is zij zelf lid van de Protestantse Kerk. Voor Nagel-Herweijer geldt dat haar expertise voornamelijk gebaseerd is op de onderzoeken naar de Protestantse Kerk waar zij aan meewerkte en haar eigen ervaringen als lid van de Protestantse Kerk. Dit bevestigt dat er nog niet veel empirisch onderzoek is gedaan naar de invloed van kerkelijk jeugdwerk op de veerkrachtontwikkeling van jongeren.

Individuele factoren

Verschillende individuele factoren uit het theoretisch model met versterkende en belemmerende factoren van veerkrachtontwikkeling spelen volgens de experts een rol bij het kerkelijk jeugdwerk.

Beide experts zijn van mening dat bij het kerkelijk jeugdwerk van de Protestantse Kerk naast het behoud van de eigen religieuze identiteit ook een meer open en positieve houding naar de bredere Nederlandse samenleving wordt bevorderd. Dit sluit volgens de experts enigszins aan bij de veerkrachtversterkende factor uit het model: een positieve houding t.a.v. de eigen culturele identiteit én andere culturen. Kerkelijk jeugdwerk kan bijdragen aan het behoud van de culturele identiteit van jongeren. Het draagt bij aan socialisatie van de jongeren in de christelijke geloofsgemeenschap, legt Bertram-Troost uit. Hiermee wordt bedoeld dat jongeren bewust en onbewust de waarden, normen en andere cultuurkenmerken van de christelijke geloofsgemeenschap krijgen aangeleerd, wat hun religieuze identiteit als christelijke jongere versterkt. "Het kerkelijk jeugdwerk kan natuurlijk een plek zijn voor *bonding* en het ontwikkelen van een religieuze identiteit, waardoor jongeren juist in staat zijn om te *bridgen* als ze op school of de voetbalclub zijn en met waardering en nieuwsgierigheid kunnen kijken naar iemand die anders in het leven staat dan zij", legt Nagel-Herweijer uit. "Als je zelf een stevige identiteit hebt, dan geeft dat je juist de kans om heel open met die ander om te gaan. Want je weet gewoon waar je zelf voor staat en kan daardoor veel nieuwsgieriger met andersdenkenden omgaan", denkt Nagel-Herweijer. Bertram-Troost: "Wat ik in de breedte van de Protestantse Kerk zie is dat naastenliefde een kernthema is, dan is dat natuurlijk ook iets wat we naar de kinderen en jongeren over willen brengen. Je kunt over dingen verschillen en een kind kan ergens heel anders over denken of anders geloven. Maar hij of zij is wel je naaste."

Beide experts denken dat kerkelijk jeugdwerk een positieve bijdrage kan leveren aan de positieve zelfperceptie van kinderen. Een belangrijke christelijke kernboodschap is "dat ieder kind zich geliefd weet door God. Ongeacht wat je doet of dat je een stomme fout maakt", legt Nagel-Herweijer uit. Deze boodschap horen kinderen keer op keer bij het kerkelijk jeugdwerk. In het promotieonderzoek van Meerveld (2018, p. 99) legt Jasper (een van de respondenten) uit dat hij door de catechese geleerd heeft: "God houdt van je, ongeacht wie je bent en hoe je je voelt".

Ook kan kerkelijk jeugdwerk een bijdrage leveren aan optimisme van kinderen, doordat in het kerkelijk jeugdwerk een belangrijke boodschap is dat je mag vertrouwen dat God altijd bij je is en dat God het op een of andere manier in de hand heeft, legt Nagel- Herweijer uit. Zij denkt dat dit heel erg een perspectief en hoop aan kinderen en jongeren mee geeft.

Verder kan kerkelijk jeugdwerk ook bijdragen aan de empathie van jongeren, denken beide experts. Bij kerkelijk jeugdwerk is een belangrijke boodschap dat het goed is om te zien naar de kwetsbare, omdat dat is wat Jezus deed. Bij het kerkelijk jeugdwerk worden bijvoorbeeld ook veel activiteiten gedaan "om kinderen en jongeren te helpen een blik naar de buitenwereld te hebben en daarin van betekenis te zijn. Kinderen leren om er ook voor anderen te zijn, om anderen te helpen en te delen wat ze hebben. Zowel binnen als buiten de eigen geloofsgemeenschap", legt Bertram-Troost uit. Dit draagt niet alleen mogelijk bij aan de empathische houding van de kinderen en jongeren maar hieruit blijkt ook dat het kerkelijk jeugdwerk kan bijdragen aan toegang tot sociale steun en bronnen.

Kerkelijk jeugdwerk kan ook een positieve bijdrage leveren aan de cognitieve vaardigheden van kinderen. Als kinderen ook echt gestimuleerd worden om de Bijbel te lezen draagt het bijvoorbeeld bij aan tekstbegrip, legt Nagel-Herweijer uit.

Collectieve factoren

Ook verschillende collectieve factoren uit het theoretisch model kunnen een rol spelen bij kerkelijk jeugdwerk.

Beide experts benadrukken dat het kerkelijk jeugdwerk jongeren helpt om te leren geloven en zich verbonden te voelen met de christelijke geloofsgemeenschap (gemeenschapscohesie). "Een gemeenschap kan heel vormend en verrijkend zijn, maar het kan ook heel beknellend zijn. Juist op het moment dat jongeren niet de ruimte krijgen om zelf te exploreren, om zelf hun eigen identiteit te ontwikkelen. Dan kan het ook beklemmend zijn", denkt Nagel-Herweijer. Dit is ook wel uit onderzoek gebleken, zo benadrukt Nagel-Herweijer. Zij verwijst hiermee naar het proefschrift van De Bruin-Wassinkmaat (2021) waarin onderzoek werd gedaan naar de religieuze identiteitsontwikkeling van jongvolwassenen die in een reformatorisch opvoedingsmilieu in Nederland zijn opgegroeid. De participanten in dit onderzoek hebben het als negatief ervaren "dat personen hen belemmerden in hun doen en laten door bepaalde regels op te leggen, dingen te verbieden, hen in een bepaalde richting te duwen of hun weinig ruimte te bieden voor eigen keuzes en om onafhankelijk te denken' (p. 162). Een ander dominant thema dat naar voren is gekomen in de verhalen van de participanten over hun religieuze identiteitsontwikkeling is "dat bijna alle participanten zich 'niet goed genoeg' voelen of voelden" (p.162). "Deze gevoelens hadden jongeren tegenover God en gelovigen binnen het eigen reformatorische opvoedingsmilieu, zoals ouders, leraren en gemeenteleden. De bevindingen laten zien dat gevoelens van niet goed genoeg zijn in de data gerelateerd zijn aan specifieke aspecten van de reformatorische opvoeding, namelijk bepaalde ideaalbeelden en overtuigingen die worden meegeven in de opvoeding."[…] "Ook blijkt dat deze aspecten gevoelens van schuld en angst teweegbrengen onder jongvolwassenen" (p.162). Op basis van de onderzoeksbevindingen stelt De Bruin-Wassinkmaat dat: "Influential people, such as educators in families, churches, and schools, need to balance between giving space for individual choices and opportunities for exploration on the one hand and guiding youth while staying true to their own religious beliefs and practices on the other hand." (2021, p.110). Deze onderzoeksbevindingen roepen ons inziens tegelijkertijd ook de vraag op in hoeverre het gaat over informele scholing en in hoeverre het gaat over het religieuze opvoedingsmilieu.

Beide experts zijn van mening dat kerkelijk jeugdwerk ook kan bijdragen aan peer support. Zij zien dat kinderen via kerkelijk jongerenwerk vrienden en vriendinnen krijgen met dezelfde achtergrond en normen en waarden. Dit is ook iets wat ouders belangrijk vinden; dat hun kinderen binnen de kerk vriendschappen met andere christenjongeren sluiten

(Nagel-Herweijer et al, 2023). Christelijke jongeren ontmoeten op school, op de sportclub en in hun vriendenkring meestal weinig andere christelijke leeftijdsgenoten. Nederland is namelijk een van de meest ontkerkelijkte landen van Europa, waardoor christelijke jongeren steeds vaker een uitzondering vormen te midden van hun leeftijdsgenoten (Nagel-Herweijer et al, 2023). Uit het promotieonderzoek van Meerveld (2018) blijkt bijvoorbeeld dat catechese voor de jongeren een plek is om vrienden te ontmoeten. "Tegelijkertijd is het ook niet zo dat er bij het kerkelijk jeugdwerk nooit een jongere gekwetst wordt door zijn leeftijdsgenoten. Pesten of buitensluiten kan uiteindelijk overal voorkomen. Maar de jeugdwerkers doen wel erg hun best om relaties onderling tussen kinderen en jongeren te stimuleren", nuanceert Bertram-Troost tijdens het interview.

Beide experts zijn van mening dat kerkelijk jeugdwerk ook kan bijdragen aan de aanwezigheid van een mentor voor de jongeren. Het kerkelijk jeugdwerk wordt vaak begeleid door vrijwilligers die ook een mentorrol kunnen hebben voor de jongeren. Kinderen en jongeren kunnen dan bij hen terecht om dingen te delen die spelen in hun leven. Ook draagt het kerkelijk jeugdwerk bij aan de beschikbaarheid van professionals voor de jongeren, denkt Nagel-Herweijer. Omdat in veel kerken een kerkelijke professional betrokken is zoals een jeugdwerker, dominee, voorganger of pasto(o)r. Zij zijn gespecialiseerd in het begeleiden van mensen met levensvragen en bij levenservaringen. Ieder gemeentelid kan hier gratis beroep op doen.

Maatschappelijke factoren

Nagel-Herweijer denkt dat het kerkelijk jeugdwerk bijdraagt aan een sociale, inclusieve samenleving. Zij vertelt dat diaconale jongerenprojecten, waarbij jongeren zich inzetten voor mensen in kwetsbare posities en sociale rechtvaardigheid, onderdeel zijn van kerkelijk jeugdwerk. De jongeren halen bijvoorbeeld geld op voor een goed doel of gaan zingen of spelletjes doen in een verzorgingshuis. Nagel-Herweijer vertelt dat "het de kinderen en tieners in aanraking brengt met werelden buiten hun eigen bubbel. Dat leert hen met waardering te kijken naar wat ze zelf hebben (eigenlijk hebben ze het heel goed getroffen), maar ze leren ook met compassie te kijken naar mensen die het minder hebben."

3.5 Taalles; wat is het?

Naast informeel moskeeonderwijs en kerkelijk jeugdwerk is taalles ook een voorbeeld van cultureel-religieuze informele scholing. Het gaat hierbij vaak om taalles voor kinderen en jongeren die door mensen uit minderheidsgroepen wordt georganiseerd op 'community schools'. Zo zijn er in Nederland onder andere informele scholen die op zaterdag, zondag of bijvoorbeeld woensdagmiddag taalles aanbieden aan kinderen met een Chinese of Turkse achtergrond. Andere woorden hiervoor in de internationale literatuur zijn 'community education', 'after-hours schools', 'supplementary education', 'complementary education' or 'language heritage schools' (Steenwegen, 2023).

Voor zover bekend is in Nederland geen (wetenschappelijk) onderzoek gedaan naar deze 'community schools', behalve het eerder genoemde wetenschappelijke onderzoek naar moskeeonderwijs voor Turks-Nederlandse kinderen waar ook Turkse taalles wordt aangeboden (Sözeri, 2021) en een journalistiek onderzoek van RTL Nieuws naar Chinese taalles (De Regt & Strijker, 2024). Uit een recent literatuuronderzoek blijkt dat onderzoek naar 'supplementary schools' voornamelijk in Angelsaksische landen heeft plaatsgevonden en dat onderzoek hiernaar in Europa (op het Verenigd Koninkrijk na) schaars is (Steenwegen et al., 2023a). Uit dit Angelsaksische onderzoek blijkt dat leerlingen vaak positievere attitudes uiten ten opzichte van hun aanvullende scholen in vergelijking met reguliere scholen, maar dat de redenen hiervoor onduidelijk blijven (Strand, 2007; in Steenwegen et al., 2024). Interviews met leerlingen die 'supplementary schools' bezoeken, suggereren dat ze dit doen om contact te maken met leeftijdsgenoten (peers), hun erfgoed

te verkennen of hun schoolprestaties in reguliere scholen te verbeteren (Steenwegen et al., 2024).

Wel is in Vlaanderen recent onderzoek gedaan naar 12 'after-hours supplementary schools' (Steenwegen et al., 2023b), naar een Arabische en een Russische taalschool (Steenwegen et al., 2024) en naar 'community-based educational initiatives' (Coudenys et al., 2024). Uit dat laatstgenoemde onderzoek blijkt dat in Vlaanderen deze 'community-based educational initiatives' veel worden bijgewoond door jongeren met een migratieachtergrond. Bijna de helft (45%) van de 1851 leerlingen met een migratieachtergrond gaf aan deel te hebben genomen aan 'community onderwijs' of er nog steeds aan deel te nemen (Coudenys et al., 2024).

Aangezien wetenschappelijk onderzoek naar taalles op 'community schools' in Nederland nagenoeg ontbreekt, maken we gebruik van het onderzoek dat in Vlaanderen is gedaan door Steenwegen et al. (2024) en Coudenys et al. (2024). Hierbij moet wel worden opgemerkt dat we niet weten of deze 'community schools' vergelijkbaar zijn met de 'community schools' in Nederland. Daarnaast is de Vlaamse context anders dan de Nederlandse context. Zo heeft Vlaanderen al enkele jaren een strikt eentalig onderwijssysteem, waarbij leerlingen vaak niet hun moedertaal mogen gebruiken in reguliere openbare scholen, en de meeste scholen religieuze symbolen verbieden, met name de islamitische hoofddoek (Steenwegen et al., 2023b).

De Russische taalschool in Antwerpen bestaat al ruim 25 jaar en heeft ongeveer 150 leerlingen tussen de 3 en 14 jaar (Steenwegen et al., 2024). Zowel de leerlingen als de leraren hebben verschillende etnische achtergronden, maar delen hetzelfde Russische taal erfgoed. De meeste leraren zijn eerste generatie migranten, terwijl de meeste leerlingen tweede generatie migranten zijn. De meeste leerlingen hebben een katholieke achtergrond, en een klein deel van de studenten is moslim. De lessen zijn elke zaterdagochtend tussen 10.00-13.00 uur. De lessen gaan over de Russische taal, geschiedenis, aardrijkskunde en over culturele verschillen. Daarnaast bieden vrijwilligers in de middag ook dansles, knutselen, handwerken en muziekles aan. Sommige leraren waren in hun land van herkomst leraar, en andere leraren hebben geen eerdere ervaring met lesgeven of relevante opleiding. "Gelijktijdig met de Russische taalles van de kinderen hebben de ouders de mogelijkheid om Nederlandse taalles te volgen of gebruik te maken van de aanwezige tolken en vertalers die kunnen helpen bij het vinden van de weg naar de sociale diensten of het invullen van bijvoorbeeld een belastingformulier", vertelt Steenwegen tijdens het interview.

De Arabische taalschool bestaat sinds 2015 en is opgezet door Syriërs met een vluchtelingenachtergrond om Syrische kinderen te helpen om hun Arabische taalvaardigheid bij te houden om een terugkeer naar Syrië makkelijker te maken. Echter, gedurende de jaren, kwamen er steeds meer leerlingen met verschillende achtergronden naar de school, waardoor het doel veranderde in het leren en behouden van de Arabische taal. Ten tijde van het onderzoek had de school ongeveer 150 leerlingen, met verschillende achtergronden (Syrisch, Marokkaans, Somalisch). Ongeveer de helft van de leerlingen is een eerste generatie migrant afkomstig uit Syrië. De andere leerlingen zijn grotendeels derde generatie migranten. Bijna alle leerlingen zijn moslim, op enkele uitzonderingen na. Naast taalles (voor beginners en gevorderden) biedt de school huiswerkbegeleiding door vrijwilligers en knutselen en handwerken voor kinderen. De leraren zijn allemaal afkomstig uit Syrië, de meesten zijn vrouw en dragen een hijab.

Uit onderzoek van Coudenys (nog niet gepubliceerd) naar zes 'community schools' in Vlaanderen komt naar voren dat Arabische taalles en koranles vaak gecombineerd worden. Daarnaast biedt de Arabische taalschool knutselen en handwerken en sportactiviteiten. De oudere leerlingen doen vaak vrijwilligerswerk op de 'community school', waardoor ze meer verantwoordelijkheden krijgen zoals het zorgen voor de jongere kinderen. Ook blijkt dat taalles vaak gecombineerd wordt met lessen over geschiedenis en cultuur. In Nederland,

zo blijkt uit verschillende onderzoeken naar moskeeonderwijs, wordt koranles niet alleen gecombineerd met Arabische taalles, maar ook met Turkse taalles (Kosar Altinyelken & Sözeri, 2019).

3.6 Veerkrachtversterkende en belemmerende factoren bij taalles

Individuele factoren

Verschillende individuele factoren uit het theoretisch model met versterkende en belemmerende factoren van veerkrachtontwikkeling spelen volgens de experts een rol bij de informele taalscholen.

Beide experts benadrukken dat 'community-based educational initiatives' en informele taalscholen vaak zijn opgestart met als doel de kinderen te helpen het beter te doen in het reguliere onderwijs, en niet alleen om de taal en cultuur door te geven. Een van de belangrijkste doelen van 'supplementary schools' is het ondersteunen van de kinderen bij het behalen van succes in het reguliere onderwijs, zo benadrukken de initiatiefnemers (Steenwegen et al., 2023b). Vlaanderen wordt namelijk gekenmerkt door een aanzienlijke prestatiekloof (een van de grootste in Europa) tussen studenten met een migratieachtergrond en studenten zonder migratieachtergrond. Studenten met een migratieachtergrond worden onevenredig vaak doorverwezen naar beroepsopleidingen, zijn ondervertegenwoordigd in het hoger onderwijs en oververtegenwoordigd in de cijfers van vroegtijdig schoolverlaten (Danhier en Jacobs, 2017 in: Steenwegen et al., 2023b). De initiatiefnemers van de 'supplementary schools' beogen door huiswerkbegeleiding en bijles onder andere de prestaties van de leerlingen in het reguliere onderwijs te verbeteren en de economische kansen in de toekomst te vergroten. Ook denken ze dat het beheersen van bijvoorbeeld de Chinese taal de leerlingen uiteindelijk ten goede komt in hun toekomstige professionele carrières. Ook Baldridge et al. beschrijven 'supplementary schools' als succesvol in het bieden van steun 'to help strengthen academic performance, and cultivate strong social, cultural, and political identities' (2017, p. 396). Uit onderzoek van Steenwegen (2024) blijkt dat leerlingen de leraren van de reguliere school minder benaderbaar vonden voor onderwijsondersteuning dan de leraren van de 'supplementary school'.

Beide experts zijn van mening dat 'supplementary schools' de cognitieve vaardigheden van leerlingen stimuleren. Uit onderzoek van Coudenys (nog te publiceren) blijkt dat leerlingen die deelnemen aan 'community onderwijs' een iets hogere score behalen op een wiskundetest dan hun leeftijdsgenoten die nooit deelnemen aan community onderwijs. Uit datzelfde onderzoek bleek wel dat die resultaten sterk afhankelijk zijn van het soort community onderwijs dat een leerling bijwoont. Deelname aan religieus community onderwijs bijvoorbeeld heeft in het algemeen een iets hogere correlatie met een betere score op een wiskundetest dan deelname aan community onderwijs dat vooral inzet op het doorgeven van taal en cultuur. Ook vertelde een van de leerlingen die Coudenys interviewde dat ze in de Arabische taalles heel veel uit het hoofd moeten leren en dat dat een vaardigheid is die zij hierdoor traint en die zij ook op de Vlaamse reguliere school kan gebruiken.

Experts Steenwegen en Coudenys zijn van mening dat informele taalscholen niet alleen kunnen bijdragen aan het behoud van de culturele identiteit van de leerlingen, maar hen ook kunnen ondersteunen bij het omgaan met en ontwikkelen van hun meervoudige identiteit. Dit sluit enigszins aan bij de veerkrachtversterkende factor uit het model: een positieve houding t.a.v. de eigen culturele identiteit én andere culturen. Socialisatie van de leerlingen is naast het verbeteren van de schoolprestaties een doel dat vaak werd benadrukt door de initiatiefnemers van de 'supplementary schools' (Steenwegen et al., 2023b). Door het leren van de taal en het leren over de erfgoed cultuur krijgen de

leerlingen de waarden, normen en andere cultuurkenmerken van de erfgoed gemeenschap aangeleerd, waardoor hun culturele identiteit en gevoel van verbondenheid met de eigen etnische groep (gemeenschapscohesie) wordt versterkt. Daarnaast vinden de initiatiefnemers van de 'supplementary schools' het belangrijk dat de kinderen een meervoudige identiteit ontwikkelen waarbij de Vlaamse identiteit en de eigen etnoculturele identiteit niet wederzijds exclusief zijn, zo kwam naar voren uit het onderzoek van Steenwegen et al. (2023b). De initiatiefnemers willen met de 'supplementary schools' tussen de eigen etnoculturele gemeenschap en de reguliere Vlaamse gemeenschap overbruggen en zien voor zichzelf hierin een bemiddelende rol. Bijvoorbeeld door samen met de leerlingen de verschillende culturele gewoontes en gebruiken te bespreken of door contact op te nemen met leraren van het reguliere onderwijs om een specifieke thuissituatie toe te lichten. Coudenys heeft het idee dat 'community schools' dit doen omdat op de reguliere scholen in Vlaanderen weinig wordt ingezet op diversiteit.

Steenwegen en Coudenys zijn van mening dat de informele taalscholen ook kunnen bijdragen aan een positieve zelfperceptie van de leerlingen. De initiatiefnemers van de 'supplementary schools' beogen namelijk ook om de kinderen te stimuleren om trots te zijn op hun culturele achtergrond en zo de negatieve zelfbeelden met betrekking tot hun etnoculturele achtergrond tegen te gaan (Steenwegen et al., 2023b). Volgens de initiatiefnemers worden de leerlingen vaak geconfronteerd met vormen van racisme, negatieve stereotyperingen met betrekking tot hun moedertaal en ontmoediging om hun moedertaal te spreken. De initiatiefnemers willen de kinderen leren hiermee om te gaan. Bij de Arabische school werd hier bijvoorbeeld aandacht aan besteed tijdens de ethiek-lessen. Dan vroeg de leraar: 'Wat doe je als mensen gemeen tegen jou zijn omdat je een hoofddoek draagt?'. Tegelijkertijd was het ook wel zo, legt Coudenys uit, dat niet alle leerkrachten altijd wisten wat te zeggen of hoe ermee om te gaan, maar dat is bij het reguliere onderwijs ook zo.

Collectieve factoren

Beide experts zijn van mening dat informele taalscholen kunnen bijdragen aan peer support. In haar onderzoek sprak Coudenys (nog te publiceren) leerlingen die vertelden: "We zijn een beetje zoals familie. Want we zien elkaar heel veel en we doen al die examens hier ook samen. Misschien zijn we op de reguliere school niet altijd dichte vrienden, maar hier zijn we wel een stuk familie, want we horen gewoon samen. We delen de taal en de cultuur."

Experts Steenwegen en Coudenys zijn van mening dat informele taalscholen ook kunnen bijdragen aan de gemeenschapscohesie. Door het leren van de taal en het leren over de erfgoed cultuur krijgen de leerlingen de waarden, normen en andere cultuurkenmerken van de erfgoed gemeenschap aangeleerd, waardoor hun culturele identiteit en gevoel van verbondenheid met de eigen etnische groep (gemeenschapscohesie) wordt versterkt.

Ook kunnen de informele taalscholen bijdragen aan de relatie met de ouders. De initiatiefnemers van de 'supplementary schools' vinden het belangrijk dat de kinderen de moedertaal beheersen omdat dit de communicatie tussen de leerlingen en de ouders faciliteert. Coudenys bevestigt tijdens het interview dat een rechtstreeks effect van 'çommunity schools' kan zijn dat leerlingen beter kunnen communiceren met hun ouders.

Volgens Coudenys draagt de 'çommunity school' ook bij aan de aanwezigheid van een mentor. Dit blijkt ook uit haar onderzoek; desgevraagd gaven leerlingen aan dat zij mensen op de 'community school' hadden die voor hen een mentor waren (Coudenys, nog niet gepubliceerd). Leerlingen voelen dat ze kunnen terugvallen op de leerkrachten, licht Coudenys toe. Ook blijkt uit het onderzoek van Steenwegen et al. (2024) dat leerlingen zich emotioneel beter ondersteund voelen door hun leraren op de reguliere school, wanneer deze interesse en een open houding tonen ten opzichte van hun etnoculturele achtergrond.

Volgens Steenwegen en Coudenys kunnen de informele taalscholen ook bijdragen aan toegang tot sociale steun en bronnen. Via het sociale netwerk van de informele taalschool krijgen ouders bijvoorbeeld steun bij het vinden van de juiste weg bij allerlei instellingen of vinden ze makkelijker een professional (zoals een kinderpsycholoog bijvoorbeeld) die dezelfde taal spreekt en daarmee zorg voor toegang tot professionele steun en advies. Coudenys: "het netwerk biedt eigenlijk veel meer dan enkel de leerkrachten die taalles geven. Ik vroeg bijvoorbeeld of er iemand was die veel informatie heeft over het gezondheidssysteem in Vlaanderen en dan kwam er vaak direct een reactie van: 'er is hier wel een leerkracht die in het ziekenhuis werkt'".

Coudenys deed ook onderzoek naar de hulpbronnen en het sociaal kapitaal van de leerlingen die deelnamen aan de 'community schools' en hoe zij die al dan niet benutten in het reguliere onderwijs (nog niet gepubliceerd). De leerlingen vertelden dat zij zich niet altijd thuis voelden op de reguliere school omdat hun moedertaal en culturele achtergrond daar geen positieve aandacht krijgen, terwijl dat op de 'community school' wel is (veilige schoolomgeving). Leerlingen voelen zich hierdoor sterker in hun identiteit, wat hen helpt om het beter te doen op school, zo zeggen zij. Het wordt een soort tweede thuis voor de leerlingen, legt Coudenys uit. Ook hebben zij via de 'community school' toegang tot allerhande hulpmiddelen/bronnen die hun onderwijstraject kan helpen versterken. Voorbeelden hiervan zijn: extra ondersteuning bij het studeren, toegang tot een computer, of iemand die kan helpen bij het maken van een PowerPoint, en zelfs hulp bij het vinden van een stage. Via de taalscholen kunnen de kinderen en jongeren toegang tot sociale steun en bronnen krijgen, wat bij kan dragen aan hun veerkracht.

De bevindingen uit het onderzoek van Steenwegen et al. (2023b) tonen aan dat 'after-hours supplementary schools' in Vlaanderen een rijkdom aan steun bieden aan jongeren met een migratieachtergrond. Tijdens het expert interview zegt Steenwegen: "de initiatiefnemers van de taalscholen zijn zich heel bewust van alle obstakels waar mensen uit hun gemeenschap mee geconfronteerd worden en zij springen daar steeds heel flexibel op in. De scholen zijn daardoor ook heel divers en hebben verschillende manieren waarop ze aan de verschillende behoeften van de kinderen proberen tegemoet te komen". Toch bestaan deze informele, aanvullende scholen meestal in de marge van de reguliere samenleving, waardoor het gebruik van ervan gehinderd wordt. Het vergroten van onze kennis over deze 'supplementary schools' kan helpen bij het beter betrekken en benutten van 'supplementary schools' bij het onderwijs van jongeren met een migratieachtergrond.

Maatschappelijke factoren

Ook maatschappelijke factoren uit het theoretisch model lijken volgens de geraadpleegde experts een rol te spelen bij de veerkrachtontwikkeling van jongeren. De experts wijzen op de maatschappelijke context in Vlaanderen waarin nauwelijks sprake is van een sociale, inclusieve samenleving. Zoals eerder genoemd heeft Vlaanderen al enkele jaren een strikt eentalig onderwijssysteem, waarbij leerlingen vaak niet hun moedertaal mogen gebruiken in reguliere openbare scholen, en de meeste scholen religieuze symbolen verbieden, met name de islamitische hoofddoek. Ook worden de leerlingen vaak geconfronteerd met vormen van racisme, negatieve stereotyperingen met betrekking tot hun moedertaal en ontmoediging om hun moedertaal te spreken, aldus de initiatiefnemers van de 'supplementary schools' in het onderzoek van Steenwegen et al. (2023b). De 'çommunity schools' zijn juist onder andere opgezet als reactie op kansenongelijkheid in het onderwijs, en de vormen van racisme waarmee jongeren met een migratieachtergrond worden geconfronteerd. Daarmee vormen zij een innovatieve, sociale voorziening die een aanvulling is op het reguliere onderwijs. Verder vertelt Coudenys tijdens het interview dat de kinderen van een van de 'çommunity schools' die zij onderzocht bijvoorbeeld ook zwerfafval gingen opruimen om daarmee ook iets voor de samenleving te doen. Kortom, 'çommunity schools' kunnen ook bijdragen aan een sociale, inclusieve samenleving.

3.7 Cultureel-religieuze vormen van informele scholing en de veerkracht van jongeren

Gezien het gebrek aan wetenschappelijk onderzoek naar de invloed van cultureel-religieuze vormen van informele scholing op de veerkrachtontwikkeling van jongeren is het niet mogelijk om hierover conclusies te trekken. Onderzoek naar informeel moskeeonderwijs, kerkelijk jeugdwerk en taalles is schaars en onderzoek naar deze cultureel-religieuze vormen van informele scholing en de invloed op de veerkracht van jongeren hebben we niet gevonden. Uit ons literatuuronderzoek blijkt opvallend genoeg dat er in Nederland wel meer wetenschappelijk onderzoek is gedaan naar informeel moskeeonderwijs dan naar kerkelijk jeugdwerk.

Verder blijkt uit de geraadpleegde literatuur en de expertinterviews dat informeel moskeeonderwijs, kerkelijk jeugdwerk en taalles gekenmerkt worden door een grote diversiteit en variatie (pluriformiteit) en ook dat zij overlappen. Zoals bijvoorbeeld de taalles die bij informeel moskeeonderwijs wordt gegeven en de kerkelijk jeugdwerker die naast het aanbieden van de geloofsleer ook activiteiten organiseert voor christelijke jongeren. Het betreft hier veelal vormen van informele scholing die van onderop en door de gemeenschap zelf vormgegeven en georganiseerd worden. Deze pluriformiteit verhindert het doen van algemene uitspraken over deze cultureel-religieuze vormen van informele scholing.

Ondanks het gebrek aan wetenschappelijk onderzoek en de pluriformiteit van deze cultureel-religieuze vormen van informele scholing, blijkt uit de beperkte literatuur en de expertinterviews wel dat ze zowel positief als negatief van invloed kunnen zijn op de veerkrachtontwikkeling van jongeren. Bij alle drie de cultureel-religieuze vormen van informele scholing hebben we aanwijzingen gevonden dat ze de volgende veerkrachtversterkende factoren op het *individuele* niveau kunnen stimuleren: een positieve zelfperceptie*,* cognitieve vaardigheden en een positieve houding t.a.v. eigen culturele identiteit én andere culturen. Bij deze laatste factor gaat het volgens de experts bij informeel moskeeonderwijs en taalles (niet bij kerkelijk jeugdwerk) onder andere om het omgaan met en het ontwikkelen van een meervoudige identiteit. Ook hebben we bij alle drie de cultureel-religieuze vormen van informele scholing aanwijzingen gevonden dat ze de volgende veerkrachtversterkende factoren op het *collectieve* niveau kunnen stimuleren: peer support, toegang tot sociale steun en bronnen, gemeenschapscohesie en de aanwezigheid van een mentor. Wat betreft de veerkrachtversterkende factoren op het *maatschappelijke* niveau hebben we aanwijzingen gevonden dat alle drie de cultureel-religieuze vormen van informele scholing een sociale, inclusieve samenleving kunnen stimuleren. Ook hebben we aanwijzingen gevonden dat de Vlaamse 'çommunity schools' een innovatieve, sociale voorziening vormen die juist onder andere zijn opgezet als reactie op kansenongelijkheid in het onderwijs en de vormen van racisme waarmee jongeren met een migratieachtergrond worden geconfronteerd. Daarnaast zou het informeel moskeeonderwijs, dat taalles is gaan aanbieden nadat dit niet meer in het reguliere onderwijs werd aangeboden, ons inziens ook gezien kunnen worden als een innovatieve, sociale voorziening.

Tegelijkertijd blijkt uit de geraadpleegde literatuur en de expertinterviews dat er bij informeel moskeeonderwijs en kerkelijk jeugdwerk ook veerkrachtbelemmerende factoren een rol kunnen spelen. Zo bleek uit onderzoek van Hamdi et al. naar de educatieve activiteiten van een extreem conservatieve (ultraorthodoxe) en intern gerichte moskee dat "de cognitieve ontwikkeling van leerlingen ook negatief zou kunnen worden beïnvloed doordat alFitrah autonome reflectie op de lesstof ontmoedigt" (2019, p.46). Ook was er sprake van "een gebrek aan openheid jegens andersdenkenden, met een houding en boodschappen die bridging, overbrugging van de afstand tot de bredere samenleving, in de weg staan" (Hamdi et al., 2019, p. 46). Verder blijkt uit onderzoek dat gemeenschapscohesie en informele sociale controle zowel bij informeel moskeeonderwijs als bij kerkelijk jeugdwerk ook een keerzijde kan hebben. Zo bleek uit onderzoek van Hamdi et al. (2019) dat de combinatie van druk vanuit de moskee en de druk van ouders

en leerlingen en de wens om God te gehoorzamen onder meer leidde tot angstgevoelens bij een deel van de leerlingen. Belangrijk om hierbij op te merken is dat de lespraktijk van deze zeer conservatieve (ultraorthodoxe) moskee niet representatief is voor de mainstream islam en moskeescholen (Pels et al., 2016). Eenzelfde beeld komt naar voren in het proefschrift van De Bruin-Wassinkmaat (2021) naar de religieuze identiteitsontwikkeling van reformatorisch opgevoede jongvolwassenen in Nederland. Uit dit onderzoek blijkt dat bepaalde ideaalbeelden en overtuigingen die worden meegeven in de (orthodoxe) opvoeding gevoelens van schuld en angst teweegbrengen onder de een deel van de jongvolwassenen. Daarnaast wijzen de geraadpleegde experts op de invloed van de maatschappelijke context waarin moslimkinderen en jongeren opgroeien op de veerkrachtontwikkeling van jongeren. De experts wijzen alle drie op de beperkte mate van sociale inclusiviteit van de samenleving ten opzichte van moslimkinderen en -jongeren; dat zij opgroeien in een samenleving waarin zij geconfronteerd worden met vooroordelen, stereotypering en (stage-)discriminatie.

Alhoewel we met dit literatuuronderzoek iets meer zicht hebben gegeven op cultureel-religieuze vormen van informele scholing is meer wetenschappelijk onderzoek nodig om beter zicht te krijgen op de vraag of en in hoeverre deze vormen van informeel onderwijs een bijdrage leveren aan de veerkrachtontwikkeling van jongeren.

4. Sportverenigingen en scouting

In dit hoofdstuk doen we verslag van het literatuuronderzoek naar de invloed van sportverenigingen en scouting op de veerkrachtontwikkeling van jongeren. Dit zijn twee vormen van informele scholing waarbij er vooral sprake is van begeleiding door vrijwilligers (peers, ouders) of sportprofessionals. In dit hoofdstuk gaan we na in hoeverre en op welke manier deze vormen van informele scholing kunnen bijdragen aan de veerkrachtontwikkeling van jongeren.

4.1 Sportverenigingen: wat zijn het?

In Nederland sporten relatief veel jongeren bij een sportvereniging. In 2022 was 69% van de kinderen tussen de 6 en 11 jaar en 61% van de jongeren tussen 12 en 19 jaar lid van een sportvereniging (Clublidmaatschap, z.d.). Sporten komt voor in vele vormen, soorten en maten en dit vinden we ook terug in de studies. Een aantal studies gaat over 'sporten in zijn algemeenheid', andere over specifieke sporten als vechtsport of turnen. De vormen van sport kunnen relatief individualistisch (turnen, BMX) zijn maar sport vindt ook plaats in teamverband (voetbal, hockey, waterpolo). De categorie 'sport' verwijst dus naar een zeer gevarieerd aanbod. In deze studie richten we ons zo veel mogelijk op sporten in groepsverband bij een vereniging of sportclub en dan bij voorkeur binnen de Nederlandse context. Dit wil zeggen op sporten in recreatief verband waar veelal gebruik wordt gemaakt van vrijwilligers of mogelijkerwijs professionals die een achtergrond binnen de sport en/of geen pedagogische achtergrond hebben. In de gevonden internationale literatuur ligt de focus op wat in de literatuur wordt beschreven als 'community based sports' en/of recreatief sporten met anderen – dus niet individuele vormen van sport in de vrijetijd, zoals bijvoorbeeld geheel op eigen initiatief gaan hardlopen of wielrennen. Een dergelijke context lijkt het meest op de Nederlandse sportverenigingen, maar uit de studies wordt niet duidelijk op welke wijze de sport georganiseerd is. Er is derhalve voorzichtigheid geboden om deze resultaten een-op-een naar de Nederlandse situatie te vertalen. Tot slot, is er niet gekeken naar zogenaamde top- of elitesport. Het competitieve wedstrijdelement komt in de diverse artikelen zeker naar voren, maar de focus ligt op sporten als vrijetijdsbesteding.

4.2 Sportverenigingen en veerkracht

Overall beeld

Overall zien we een beeld dat deelname aan sport kan bijdragen aan de veerkracht bevorderende factoren. We hebben één studie binnen de Nederlandse context gevonden die specifiek de relatie tussen veerkracht en deelname aan sport onderzocht. Het onderzoek van Perdijk et al. (2022) is gedaan naar aanleiding van het RAAK-project "Vechtende Jongeren" en gaat in op de relatie tussen vechtsport en veerkracht. Dit onderzoek is uitgevoerd binnen meerdere (vecht)sportscholen in Nederland, een omgeving waar sportprofessionals aanwezig zijn. De onderzoekers concluderen op basis van onder andere interviews dat veerkracht bij bepaalde (vecht)sporters lijkt te worden bevorderd, maar dat dit niet voor alle jongeren geldt. Om dit toe lichten gaan we iets dieper in op de studie. Perdijk et al. (2022) maken in hun onderzoek onderscheid tussen vier verschillende persona's. Dit zijn typeringen van de jongeren die aan vechtsport doen. Zij onderscheiden daarbij 'de veerkrachtige vechter', 'de opvallende vechter', 'de onopvallende vechter' en 'de vlinder' (Perdijk et al., 2022). De opvallende vechter kenmerkt zich bijvoorbeeld door problemen thuis, vindt vechtsport vaak interessant omdat het bij het straatimago zou passen en vertoont externaliserend gedrag (Perdijk et al., 2022). De onopvallende vechter daarentegen kenmerkt zich meer door internaliserend gedrag, heeft op school vaak weinig aansluiting en er is vaker sprake van risicofactoren (bijv. Problematische thuissituatie, LVB)

(Perdijk et al., 2022). Uit de studie komt naar voren dat er meer aanknopingspunten zijn om veerkracht te bevorderen bij de opvallende vechters (Perdijk et al., 2022). Dit type vechter heeft een passie voor de sport en leert bijvoorbeeld volhouden en incasseren door de trainingen en merkt op dat hij gehoord en gezien wordt door de trainers (Perdijk et al., 2022). Voor de onopvallende vechters geldt een meer diffuus beeld: dit type vechtsporter lijkt minder passie voor de sport te hebben en minder gemotiveerd te zijn. Hun veerkracht kan mogelijk wel vergroot worden middels de sport, maar dit is minder evident (Perdijk et al., 2022). In hun studie benadrukken de onderzoekers om die reden dat er geen one-size-fits-all uitspraken mogelijk zijn. Het vergroten van veerkracht kan, maar is voor de ene 'soort sporter' meer voor de hand liggend dan voor een andere groep (Perdijk et al. 2022). Uit de internationale studie van White & Bennie (2019) blijkt dat veerkracht mogelijk kan worden bevorderd binnen, in dit geval, de turnsport. Zij concluderen dit op basis van interviews die zij deden met coaches en turnsters. Welke relatie er is tussen de veerkracht bevorderende factoren en recreatief sporten in een sportvereniging wordt hieronder toegelicht.

Veerkrachtversterkende factoren op individueel niveau

Zowel studies uit de Nederlandse als internationale context tonen aan dat sport kan bijdragen aan de individuele veerkrachtversterkende factoren, te weten zelfregulatie, optimisme, positieve zelfperceptie, sociale interacties en veilige hechting, empathie en een positieve houding t.a.v. eigen culturele identiteit én andere culturen.

Er zijn gemengde resultaten wat betreft de samenhang tussen deelname aan sport in sportverenigingen en zelfregulatie. We beginnen met de resultaten uit studies binnen de Nederlandse context. De studie van Hermens et al. (2017) gaat over de vraag wat sportdeelname kan betekenen voor kwetsbare jeugd. Aanleiding voor hun studie was dat beleidsmakers en jeugdhulporganisaties "steeds vaker denken (…) aan de sportvereniging als een plek waar (…) sociaal kwetsbare jongeren zich positief kunnen ontwikkelen" (Hermens et al., 2017, p. 1). Het onderzoek is gebaseerd op een aantal deelstudies waaronder systematische literatuurstudie, vragenlijstonderzoek en interviews. Uit hun de systematische literatuurstudie concluderen zij dat er aanwijzingen zijn dat sportdeelname invloed heeft op zelfregulatie bij kwetsbare jongeren, maar dit bleek niet uit het vragenlijstonderzoek dat men deed (Hermens et al., 2017). Riffi Acharki et al. (2023) deden onderzoek naar de pedagogische perspectieven van sportcoaches in sportverenigingen. Hieruit komt nadrukkelijk naar voren dat sportcoaches pogen om te werken aan zelfdiscipline bij hun jeugdige sporters. De studie wijst echter niet uit welke resultaten de coaches hier daadwerkelijk in bereiken. Het beeld wat betreft het bijdragen aan zelfregulatie en het deelnemen aan sport binnen een vereniging is vanuit onderzoek in de Nederlandse context derhalve nog diffuus.

Bij drie internationale studies komt echter ook een beeld naar voren dat sporten kan bijdragen aan zelfregulatie. De studie van Ruvacalba et al. (2017) had betrekking op deelname aan sociale (vrijetijds)groepen door jongeren, waaronder deelname aan een scouting- en recreatieve sportgroep. Uit het vragenlijstonderzoek blijkt dat jongeren die deelnemen aan een "sportgroep" hoger scoren op diverse factoren van veerkracht, waaronder ook emotieregulatie en positieve emoties dan jongeren die geen lid waren van een dergelijke sociale groep. White & Bennie (2015) deden onderzoek op basis van interviews naar veerkracht binnen een turnvereniging. Uit hun studie blijkt dat de sport in de beleving van zowel coaches als turnsters kan bijdragen aan zelfregulatie doordat turnsters zichzelf kunnen motiveren, hun emoties kunnen reguleren en zij doelen (voor zichzelf) kunnen stellen (White & Bennie, 2015). Johns et al. (2014) deden een interviewstudie naar het ontwikkelen van veerkracht tegen extremisme op basis van een op sport-gebaseerd programma. Dit programma draaide binnen een voetbalclub in Melbourne en bij een specifieke doelgroep (moslimjongens in de leeftijd 15-25). De onderzoekers geven aan dat de deelnemers in hun studie aangaven meer zelfcontrole en -discipline te ontwikkelen in conflictsituaties (Johns et al, 2014).

Diverse onderzoeken laten zien dat deelname aan sport een positieve zelfperceptie, waaronder zelfvertrouwen, bij jongeren kan stimuleren. Ook hier beginnen we binnen de Nederlandse context. In het eerdergenoemde onderzoek naar vechtsport wordt aangegeven dat het zelfvertrouwen bij sommige sporters kan worden vergroot (Perdijk et al., 2022). Dit wordt door zowel coaches als sporters aangegeven, hetgeen het volgende citaat van een jongere illustreert:

> "De vechtsport leert je bepaalde dingen. Je wordt zelfverzekerder. Je gaat nadenken en je krijgt wat meer discipline om, als je een baan krijgt, vroeg op te staan in plaats van in je bed te blijven liggen en te wachten tot er iets op je pad komt." (Perdijk et al., 2022, p. 44).

Ter Haar & Valkestijn (2014) stellen dat sportdeelname in een vereniging helpt bij het bevorderen van zelfvertrouwen en baseren zich hier op literatuurstudie van Breedveld et al. (in Ter Haar & Valkestijn, 2014). Uit de internationale studie van White & Bennie (2015) naar de opvattingen van turnsters en hun coaches blijkt dat turnsters aangeven zelfvertrouwen en zelf-efficacy te ontwikkelen bij deelname aan deze sport.

Uit een tweetal studies komt kort naar voren dat cognitieve vaardigheden zoals plannen en probleemoplossend vermogen kunnen worden versterkt (Hermens et al, 2017; White & Bennie, 2015). Doordat er echter geen verder empirische onderbouwing komt, kan vooralsnog niet worden gesteld dat sportverenigingen bijdragen aan het bevorderen van cognitieve vaardigheden, hooguit dat hier mogelijk aanwijzingen voor zijn.

In een tweetal binnen de Nederlandse context vinden we aanwijzingen dat sporten in een sportvereniging kan bijdragen aan veilige hechting en sociale interacties. Jongeren die deelnemen aan sport lijken sociaal vaardiger en competenter te zijn. Uit de systematische literatuurstudie van Hermens et al. (2017) komt naar voren dat sociale vaardigheden zoals samenwerken kunnen worden verbeterd bij deelname aan sport. Uit de studie van Riffi Acharki et al. (2021) blijkt dat het stimuleren van vaardigheden om verbinding te maken met hun peers een belangrijk doel is van sportcoaches. Uit deze studie blijkt niet of de coaches hierin slagen. Binnen de internationale context deden Caldarella et al. (2019) onderzoek naar sportparticipatie en de wijze waarop (Amerikaanse) ouders de veerkracht van hun kind percipiëren. Uit dit surveyonderzoek komt naar voren dat ouders wiens kinderen in hun vrijetijd sporten als sociaal competenter worden gezien (Caldarella et al., 2019). Zij wijzen er tevens op dat ouders een positieve relatie tussen het beoefenen van recreatieve sport en empathie signaleren (Caldarella et al., 2019).

Ook geven zowel Morgan (2018), Morgan et al. (2019) als White & Bennie (2015) aan dat sporten binnen 'community based sports' kan bijdragen aan optimisme bij jongeren. White & Bennie (2015) benoemen dat de coach hierin een voorbeeldrol kan hebben. "When coaches demonstrated a positive attitude towards challenges rather than becoming stressed and frustrated, gymnasts learned to adopt a similar approach" (White & Bennie, 2015, p. 387). Ook uit de interviewstudie van Morgan et al. (2019) naar positief psychologisch kapitaal, bestaande onder andere uit de componenten hoop en optimisme, blijkt dat sport en sportprogramma's kunnen bijdragen aan optimisme, met name bij kwetsbare jeugd.

Tot slot kan recreatief sporten bijdragen aan de factor een positieve houding t.a.v. eigen culturele identiteit én andere culturen. De potentie blijkt met name uit de (internationale) studies waarin onderzoek werd gedaan naar vluchtelingen en de wijze waarop deelname aan sport kan bijdragen aan hun veerkracht en de overgang naar de 'nieuwe' samenleving. Fader et al. (2019) benoemen dat vrijwillige deelname aan activiteiten, waaronder sport, bijdraagt aan een gevoel 'erbij te horen' en dat dit invloed heeft op het aanpassen binnen de cultuur/samenleving waarin men zich bevindt. Uit de studie van Kaya et al. (2019) wordt aangegeven dat de coach een belangrijke rol kan hebben in het stimuleren van jongeren om kennis te maken met mensen uit andere culturen (Kaya et al., 2019).

Veerkrachtversterkende factoren op collectief niveau

Uit de publicaties vinden we aanwijzingen dat sporten in een vereniging kan bijdragen veerkrachtversterkende factoren op collectief niveau, te weten peer support, gemeenschapscohesie & informele sociale controle, de aanwezigheid van een mentor en/of beschikbaarheid van professionals voor steun en advies, en, in beperkte mate, toegang tot sociale steun en bronnen.

Uit verschillende studies blijkt dat deelname aan sport kan bijdragen aan peer support. Sporten binnen een vereniging wordt binnen de Nederlandse context gezien als een mogelijkheid om plezier te maken met vrienden, steun te vinden en zo een sociaal netwerk van leeftijdsgenoten te ontwikkelen (Hermens et al., 2017). De mate waarin dit sociale netwerk wordt ontwikkeld, wordt niet aangegeven. Uit twee andere – internationale – studies blijkt dat het netwerk van peers een positieve invloed kan hebben doordat de groep steun en een gemeenschappelijke 'sense of belonging' biedt (Ruvacalba et al. 2017; White en Bennie, 2025). Uit de Australische studie van White & Bennie (2015) komt naar voren dat geïnterviewde sporters elkaar opzoeken voor peer support wanneer ze onder spanning staan. In de internationale studie van Kaya et al. (2022) naar de rol die community-based sporten kan hebben op de veerkracht van jonge immigranten en de integratie in het nieuwe land, geven dat jongeren zelf aan dat met elkaar sporten een manier is om hun peers (teamgenoten) beter te leren kennen en sociale contacten te hebben.

Diverse studies wijzen erop dat sportverenigingen kunnen bijdragen aan gemeenschapscohesie en informele sociale controle en het hebben van toegang tot sociale steun en bronnen. Binnen een Nederlandse context wordt erop gewezen dat een sportvereniging of sportclub hieraan bijdragen aan gemeenschapscohesie. Perdijk et al. (2022) wijzen erop dat de jongeren zich in sportscholen voelen dat ze deel uitmaken van een groep. De training die de jongeren krijgen zorgen en voor structuur en een gevoel van verbondenheid (Perdijk et al., 2022). Ter Haar & Valkestijn (2014) benoemen de mogelijkheid van het versterken van het sociale netwerk van jongeren doordat jongeren via de sportvereniging in contact komen met leeftijdsgenoten en met volwassenen die hen aanmoedigen, maar zij onderbouwen dit niet met empirische gegevens. Ook internationaal wordt gewezen op de mogelijkheden die recreatief sporten kan bieden in het creëren van een gemeenschapsgevoel en het deel uitmaken van een gemeenschap voor de jongere (Fader et al., 2019; Johns et al., 2017). De onderzoeken wijzen echter alleen op de mogelijkheid die sport in theorie kan bieden, maar ook hierin wordt geen empirische ondersteuning gegeven voor deze claim. Kaya et al. (2022) deden onderzoek bij jonge immigranten in de Verenigde Staten. Uit hun studie op basis van interviews bleek dat er een rol aan coaches werd toegeschreven om jongeren in te kunnen leiden in de (nieuwe) samenleving (Kaya et al., 2022). Op die manier konden de coaches hen stimuleren om deel te nemen aan deze samenleving waardoor zij (meer) toegang kunnen hebben tot sociale steun en bronnen (Kaya et al., 2022).

Een element dat we in veel studies terugzien, is de belangrijke rol die coaches kunnen hebben. Coaches kunnen bijdragen aan een tweetal veerkracht bevorderende factoren. Enerzijds kunnen een zij mentorrol hebben. Anderzijds kunnen sportprofessionals ook bronnen voor steun en advies zijn. We beginnen wederom met wat we weten over de Nederlandse context. Perdijk et al. (2022) bespreken de rol die coaches kunnen hebben ten aanzien van het bevorderen van veerkracht. De coaches in deze studie hebben een diverse achtergrond, van professionele sportcoaches met een achtergrond in de (vecht)sport tot sportcoaches die daarnaast een pedagogische opleiding hebben. Uit de studie komt naar voren dat coaches en jongeren vaak een sterke band ontwikkelen en dat de coach voor de jongeren een mentor of voorbeeld kan zijn, iemand tegen wie de jongere opkijkt (Perdijk et al., 2022). Uit deze studie blijkt tevens dat de coaches, die vaak een opleiding hebben binnen de sport, in deze studie een rol hebben in het geven van steun en advies die verder gaat dan de sport de sport alleen, bijvoorbeeld door te steunen wanneer de jongere problemen in de thuissituatie heeft (Perdijk et al., 2022) Het onderzoek

benadrukt dat de coach af dient te stemmen op de individuele jongere die hij voor zich heeft (Perdijk et al., 2022). Hermens et al. (2017) kennen op basis van interviews met sportcoaches binnen sportverenigingen eveneens een mentorrol toe aan sportcoaches. Zij kunnen bijdragen om sportervaringen begrijpelijk, hanteerbaar en betekenisvol te maken. Volgens de coaches helpt dit "jongeren om beter met uitdagingen om te gaan. Bijvoorbeeld omdat ze inzicht hebben gekregen in hun eigen sterke en zwakke punten." (Hermens et al., 2017, p.9). Hoewel beide studies erop wijzen dat coaches een belangrijke rol kunnen hebben voor jongeren, wijst men ook op de aanwezigheid van hiervoor noodzakelijke voorwaarden, zoals bijvoorbeeld zorgzaam en veilig pedagogisch klimaat (Hermens et al. 2017; Perdijk et al., 2022). Ook Kaya et al. (2022) concluderen dat coaches de rol van mentor op zich kunnen nemen voor jonge immigranten en vluchtelingen: "While coaches guide and teach immigrant and refugee youth technical and tactical aspects of the sport, they also serve as mentors and role models." (Kaya et al., 2019, p.44)

Veerkrachtversterkende factoren op maatschappelijk niveau

Factoren op maatschappelijk niveau worden in de publicaties het minst benoemd. Wat betreft de factor sociale inclusieve samenleving wordt vooral gewezen op dat hier nog niet voldoende sprake van is. Zo geven Ter Haar & Valkestijn (2014) aan dat "hoewel de [sport]verenigingen in omvang toenemen evenals anders georganiseerd aanbod, stagneren de verenigingen in de achterstandswijken waar de jeugddeelname lager is." (Ter Haar & Valkestijn, 2014, p.3). Toegang tot sportverenigingen is dus nog niet gelijk verdeeld over de Nederlandse bevolking. Dit is in lijn met de aanbevelingen die bij de andere twee studies worden gedaan, namelijk dat er een taak ligt voor beleidsmakers om te zorgen voor een inclusieve, sociale en lerende omgeving voor vooral jongeren in meer achtergestelde omgevingen (Kaya et al., 2022; Norris & Norris, 2021). In de studie van Kaya et al. (2019) vinden we echter ook theoretische aanwijzingen dat deelname aan sport kan bijdragen aan het gevoel van inclusie, het 'er in de maatschappij bij horen' kan bevorderen.

Uit de studies komt niet naar voren dat sportverenigingen zelf innovatieve sociale voorzieningen zijn. Er lijkt echter potentie te liggen in het verder versterken van veerkracht door het sporten als het ware 'aan te vullen' met innovatieve voorzieningen. In de literatuur wordt naar diverse aanvullende programma's verwezen die positief effect kunnen hebben op het versterken van veerkracht middels sport (Johns et al., 2014; Varella et al., 2019; Vella et al. 2020). Dit zijn programma's gericht op bijvoorbeeld psycho-educatie, het verbeteren van geestelijke gezondheidsvaardigheden en/of positieve psychologie (Varella et al., 2019; Vella et al., 2020) of het bieden van weerstand tegen extremisme (Johns et al. 2014). Aangezien het doel van deze studie is om op de relatie tussen veerkracht en deelname aan sport binnen een vereniging, voert het te ver om deze programma's nader toe te lichten. Opvallend is echter dat de potentie van dergelijke programma's wel regelmatig onderwerp van onderzoek is en dat men erop wijst dat er mogelijk meer kan worden gedaan ten aanzien van het bevorderen van veerkracht.

Belemmerende factoren

Hoewel uit bovenstaand kan worden afgeleid dat sportdeelname kan bijdragen aan de ontwikkeling van veerkracht, zijn er ook veerkrachtbelemmerende factoren aan te wijzen. Een tweetal studies, beide gedaan binnen de Nederlandse context, wordt gewezen op de afwezigheid van peer support en de mogelijke negatieve, niet-steunende rol die de coach kan hebben. Hoewel zij niet specifiek naar veerkracht verwijzen benoemen Hermens et al. (2017) dat "de balans tussen positieve en negatieve sportervaringen (…) voor kwetsbare jongeren fragiel" is bij sportdeelname bij een sportverening. Deze balans is onder andere afhankelijk van "de mate waarin een jongere vertrouwen heeft tijdens het sporten, doordat hij zich gesteund voelt door de sportcoach of teamgenootjes" (Hermens et al., 2017, p. 4). De aanwezigheid van een coach of peers kan dus positief en ondersteunend zijn, maar dit hoeft niet. Ook Riffi Acharki et al. (2023) wijzen op mogelijk zeer negatieve psychosociale

effecten, zoals een antisociale groepsdynamiek die kan heersen, pestgedrag binnen de groep en zelfs vormen op van agressie en geweld door peers maar soms ook coaches. Men verwijst in hun studie naar onderzoek waaruit blijkt dat maar liefst 25% van de sportende jongeren dergelijke ervaringen heeft. Een goed pedagogisch klimaat binnen het sportteam en/of de vereniging is derhalve belangrijk en coaches hebben een rol in het vormgeven hiervan (Perdijk et al., 2022). Coaches kunnen dus voor een positief veilig klimaat zorgen, maar ook voor een negatief klimaat en onveiligheid.

Samenvattend

Het overall beeld van de geïncludeerde artikelen laat zien dat sporten binnen verenigingen, of recreatieve 'community based sports', mogelijk kunnen bijdragen aan de ontwikkeling van veerkracht bevorderende factoren. Zoals eerder benoemd heeft 'sport' betrekking op een breed en divers domein, wat het vergelijken en in verband met elkaar brengen van de diverse studies compliceert. De respondentgroepen waren divers (specifiek onderzoek naar jongens of meisjes, kwetsbare jongeren, vluchtelingen) maar sport kan ook op diverse manieren worden beoefend. Bij de bespreking van deelname aan sport binnen een vereniging en factoren die veerkracht kunnen bevorderen, is gebruik gemaakt van zowel nationale als internationale studies. De internationale studies laten zich mogelijk echter niet een-op-een vertalen naar de Nederlandse context omdat sport elders anders georganiseerd is. Er is gekozen om internationale studies te includeren die zo dicht mogelijk bij de Nederlandse context van sportverenigingen passen. Enige voorzichtigheid met het vergelijken en duiden van de studies blijft echter geboden.

Desalniettemin komt er uit de studies naar voren dat het beoefenen van sport binnen een sportvereniging kan bijdragen aan veerkrachtfactoren op met name individueel en collectief niveau. Bij de individuele factoren vinden we dat sporten binnen sportverenigingen of sportschool kan bijdragen aan zelfregulatie, positieve zelfperceptie, optimisme, empathie, veilige hechting en sociale interacties en, een positieve houding t.a.v. eigen culturele identiteit én andere culturen. Daarnaast wijzen twee studies op het mogelijk bevorderen van cognitieve vaardigheden maar dit wordt niet empirisch onderbouwd. Eén studie internationale studie wijst erop dat empathie mogelijk kan worden bevorderd.

Op collectief niveau vinden we aanwijzingen voor het versterken van veerkracht via de factoren peer support, gemeenschapscohesie en informele sociale controle, de aanwezigheid van een mentor en/of beschikbaarheid van professionals voor steun en advies. De aanwijzingen hiervoor vinden we in zowel studies binnen de Nederlandse context als in internationale studies. Daarnaast vinden we in internationale studies in beperkte mate aanwijzingen voor de factoren toegang tot sociale steun en bronnen.

We hebben minder studies gevonden waarin expliciet aandacht voor factoren op maatschappelijk niveau was. Wat betreft de factor sociale inclusieve samenleving vinden we theoretische aanwijzingen dat deelname aan sport kan bijdragen aan het gevoel van inclusie, het 'er in de maatschappij bij horen' kan bevorderen. Dit betekent wel dat sportverenigingen toegankelijk moeten zijn voor alle bevolkingsgroepen en dit lijkt nog niet het geval. Tot slot lijken er mogelijkheden te zijn om middels innovatieve sociale voorzieningen het versterken van veerkracht verder uit te bouwen, maar zijn er geen aanwijzingen dat sport zelf als innovatieve voorziening kan worden gezien.

Tot slot hebben we in de studies ook een aantal belemmerende factoren gevonden, te weten antisociale groepsdynamieken (als tegenpool van peer support) en het niet aanwezig zijn van een coach met een mentorrol. Een aantal onderzoeken wijst op antisociale groepsdynamieken (pesten, vormen van agressie) welke kunnen heersen binnen teams en sportverenigingen. Daarnaast wordt gewezen op de rol die een coach kan hebben in het vormgeven van het pedagogische klimaat en dat deze positief en steunend maar ook negatief kan zijn. Ook kan de coach een zowel positieve als negatieve rol hebben in de wijze waarop op de jongere leert omgaan met negatieve ervaringen.

4.3 Scouting: wat is het?

Scouting is een wereldwijd georganiseerde jeugdbeweging. Het is een informele vorm van scholing die in 1907 is opgericht. Scouting is mondiaal georganiseerd in 2 grote organisaties, te weten de World Organisation of the Scout Movement (WOSM) en de World Association of Girl Guides and Girl Scouts (WAGGGS), een organisatie die zich specifiek op meisjes richt (World Scouting, z.d.). In Nederland is de scouting zowel regionaal als landelijk georganiseerd. Van de 355 gemeenten in Nederland zijn er in 317 gemeenten jongens en meisjes actief bij een scoutingvereniging. In totaal kende scouting in 2020 83.927 kinderen en jongeren die actief waren bij de vereniging in hun gemeente (Scouting Nederland, z.d.). Scouting Nederland is de overkoepelende landelijke organisatie en heeft als missie:

> "*Scouting is een open, maatschappelijk betrokken jeugd- en jongerenorganisatie, die haar leden met het Scoutingprogramma een plezierige en uitdagende vrijetijdsbesteding biedt. In dit Scoutingprogramma wordt in actief samenspel met leeftijdsgenoten, geïnspireerd op het buitenleven, een bijdrage geleverd aan de vorming van de persoonlijkheid. Hierdoor leren scouts met respect voor zichzelf en hun omgeving de eigen grenzen te verkennen en verantwoordelijkheid te nemen voor zichzelf, elkaar en de wereld om hen heen*."(Scouting Nederland, z.d.).

Scouting Nederland biedt activiteiten voor kinderen vanaf circa 5 jaar. Kinderen en jongeren die deelnemen aan scouting dragen een uniform en kunnen badges en insignes verdienen door bepaalde prestaties zoals bijvoorbeeld het uitvoeren van natuurprojecten of door aan te tonen bepaalde vaardigheden te beheersen, zoals bijvoorbeeld EHBO-vaardigheden of technieken voor houtbewerking (Scouting Nederland, z.d.). Binnen het scoutingprogramma is sprake van een opbouw en er wordt gewerkt vanuit een specifieke spel- en leervisie bestaande uit een zestal elementen. De elementen, samen te vatten in het anagram "SCOUT", zijn Samen, Code, Outdoor, Uitdaging, Team en Spel. De verschillende scoutinggroepen worden begeleid door leidinggevenden. Dit kunnen jeugdleden zijn maar ook volwassenen (waaronder ouders) kunnen zich aanmelden. Tot slot wordt binnen de organisatie veelal gewerkt met vrijwilligers (Scouting Nederland, z.d.).

4.4 Scouting en veerkracht

Overall beeld

Op basis van het literatuuronderzoek naar scouting kunnen we concluderen dat er aanwijzingen zijn dat de scouting kan bijdragen aan veerkracht. In de met name internationale studies en in één Nederlandse studie hebben we daarnaast aanwijzingen gevonden dat de scouting verschillende veerkrachtversterkende factoren kan stimuleren. In het Australische onderzoek van Wicking (2020) vinden we sterke aanwijzingen gevonden dat scouting samenhangt met meer veerkracht bij jongeren. Uit dit onderzoek blijkt dat jongeren die aan scouting deelnemen veerkrachtiger zijn dan de jongeren die hier niet aan deelnemen: "Scouts stand out significantly from non–Scouts, demonstrating higher levels of life satisfaction and faring better across all three components of resilience (Connected Protected Respected)" (Wicking, 2020, p.11). Deze studie is gedaan door een survey op basis van gevalideerde vragenlijsten. De survey bestond uit vragen over een drietal componenten van veerkracht, te weten verbonden, beschermd en gerespecteerd (Wicking, 2020). Bij verbondenheid is o.a. gekeken naar positieve relaties, sociale vaardigheden en zelfbegrip. Bij de component beschermd is onder gekeken naar gevoel van veiligheid, fysieke en mentale gezondheid en de aanwezigheid van rolmodellen en inzet op school. Bij de component gerespecteerd is onder andere gekeken naar positieve zelfperceptie, positieve waarden en maatschappelijke inzet. De resultaten van de survey onder scouts

zijn vervolgens vergeleken met een Australische normdataset in hetzelfde jaar. De studie wijst uit dat scouts op alle drie de componenten significant beter scoren dan hun leeftijdsgenoten (Wicking, 2020).

Dat de scouting kan bijdragen aan veerkracht volgt ook uit het onderzoek van Suratman et al. (2024). Hierin is op basis van literatuurstudie onderzocht wat de impact is van de scouting op de academische vaardigheden en sociale ontwikkeling van jongeren. Suratman et al. concluderen op basis van dit literatuuronderzoek dat de scouting veerkracht mogelijk bevordert: "Engaging in scouting activities enhances selfconfidence, self-efficacy, and a sense of personal accomplishment. Scouts benefit from challenging yet supportive experiences that promote resilience and emotional well-being." (Suratman et al., 2024, p. 12).

Veerkrachtversterkende factoren op individueel niveau

We hebben diverse internationale studies gevonden waaruit blijkt dat de scouting bijdraagt aan meerdere veerkrachtversterkende factoren, te weten zelfregulatie, positieve zelfperceptie, cognitieve vaardigheden, veilige hechting en sociale relaties, en optimisme. We vonden aanwijzingen voor de relatie tussen deelname aan scouting en deze factoren in kwantitatieve en kwalitatieve studies.

Uit een drietal studies komen sterke aanwijzingen dat deelname aan scouting de zelfregulatie van jongeren kan stimuleren. Ruvacalba et al. (2017) deden op basis van vragenlijsten onderzoek naar de relatie tussen het deel uitmaken van diverse sociale groepen (waaronder sport en scouting) en geestelijke gezondheidsindicatoren. Uit hun studie blijkt dat jongeren die aan scouting deden beter in staat waren hun emoties te beheersen en dat ze hoger scoorden op emotionele intelligentie. Ook de studie van Wicking (2020) toont aan dat: "Scouts report to be less likely to criticise themselves for what is happening when they have a problem" en dat "Scouts report to be more likely to forgive themselves if they make a mistake" (p. 12). De literatuurstudie van Suratman et al. (2024) bevestigt het beeld dat scouting bijdraagt aan emotieregulatie.

Uit drie studies blijkt dat de scouting een positieve zelfperceptie kan stimuleren. Uit de eerdergenoemde Australische survey die de veerkracht bij scouts onderzocht blijkt dat scouts zich beter over zichzelf voelen en meer zelfcompassie hebben dan niet-scouts (Wicking, 2020). "Scouts report to be more likely to view themselves positively than non-Scouts." (Wicking, 2020, p. 14). In het onderzoek van Ruvacalba et al. (2017) komt op basis van vragenlijstonderzoek naar voren dat zelfvertrouwen toeneemt bij deelname aan scouting. In de literatuurstudie van Suratman et al. (2024) wordt aangegeven dat deelname aan scouting kan bijdragen aan zelfvertrouwen, self-efficacy en een gevoel van persoonlijke verdienste.

Uit verschillende studies komen sterke aanwijzingen dat de scouting de cognitieve vaardigheden van jongeren kan stimuleren. Uit het Australische onderzoek van Wicking (2020) blijkt dat scouts vaker aangeven over probleemoplossende vermogens te beschikken dan niet-scouts. Asensio-Ramon et al. (2020) deden kwantitatief onderzoek naar de invloed van scouting op academische prestaties, zelfvertrouwen en sociale vaardigheden. Hieruit komt naar voren dat jongeren die deelnemen aan scouting beter presteren op academisch niveau, c.q. dat ze beter scoren bij hun schoolvakken dan niet-scouts (Asensio-Ramon et al., 2020).

Uit twee studies komen aanwijzingen dat de scouting veilige hechting en sociale interacties kan stimuleren Uit het survey-onderzoek van Wicking (2020) blijkt dat scouts vaker aangeven over goede sociale vaardigheden te beschikken dan niet-scouts. Uit deze studie blijkt dat scouts aangeven meer geneigd zijn om de tijd te nemen om anderen te helpen, dat ze hun medemens meer vertrouwen en dat ze meer in staat zijn met anderen om te gaan, ook als deze anders zijn dan zijzelf: "Scouts are more likely to get along with people

who are different to them ” (Wicking, 2020, p. 13). Uit het onderzoek van Asensio-Ramon et al. (2020) komt tevens naar voren dat jongeren die deelnemen aan scouting beter met conflicten kunnen omgaan dan niet-scouts. Vergelijkbare resultaten over zowel sociale vaardigheden als het hebben van (sterkere) positieve sociale interacties vinden we in de studie van Suratman et al. (2024) waarin zij benoemen dat “the inclusive and collaborative nature of scouting activities fosters social interactions that are essential for building positive relationships and social competence (p.12)”.

Tot slot hebben we sterke aanwijzingen gevonden dat de scouting optimisme kan stimuleren. Uit het onderzoek van Wicking (2020) blijkt dat scouts ook op de factor positieve houding hoger scoren dan jongeren die niet deelnamen aan scouting: “scouts report to be more likely to hold more hope for a positive future than non-Scouts (p.14)”. In twee longitudinale studies naar positieve karakterontwikkeling bij jongeren in de leeftijd van 6 tot 12 jaar vonden we dat scouts hoger scoren dan niet-scouts op positieve waarden als vriendelijkheid, hoopvolle toekomstverwachtingen en behulpzaamheid (BSA Tufts Infographic, 2015; Wang et al. 2015). Hoewel beide studies anders van opzet waren en een ander respondentenaantal hadden, moet wel worden aangegeven dat beide studies zijn uitgevoerd in dezelfde periode, dezelfde regio en binnen Boy Scouts of America (Philadelphia, VS).

Veerkrachtversterkende factoren op collectief niveau

Uit de internationale studies blijkt dat de scouting ook bijdraagt aan veerkrachtversterkende factoren op collectief niveau, te weten peer support, gemeenschapscohesie en informele sociale controle, en, de aanwezigheid van een mentor.

Drie onderzoeken laten zien dat scouting kan bijdragen aan peer support. Uit survey-onderzoek van Wicking (2020) blijkt dat scouts het idee hebben dat ze anderen meer vertrouwen en dat "scouts report to be more likely to feel they can talk about things that are upsetting them” (Wicking, 2020, p.12). Het vragenlijstonderzoek Ruvacalba et al. (2017) laat zien dat jongeren in scoutinggroepen sociale steun ondervinden van onder anderen hun peers – zowel groepsgenoten als jeugdleden – door het ondernemen van activiteiten. Dat oudere peers ondersteunend kunnen zijn, vinden we ook terug in het interviewstudie van Rush et al. (2024).

Naast peer support draagt scouting volgens twee studies bij aan gemeenschapscohesie en informele sociale controle. Zo wijst Wicking (2020) erop dat scouts vaker aangeven positieve relaties te hebben dan hun leeftijdsgenoten en zich meer verbonden voelen met de gemeenschap en hun peers. Scouts geven, in vergelijking met leeftijdsgenoten, vaker aan dat ze hun zorgen met anderen kunnen delen en dat zij vaker geneigd zij anderen te helpen (Wicking, 2020). Uit hun onderzoek naar de invloed van verschillende vormen van buitenschoolse activiteiten (waaronder scouting) en ‘group belonging’ wijzen Ruvacalba et al. (2017) erop dat er met name bij jongeren die deelnemen aan scouting sprake is van een band met de (lokale) gemeenschap en dat zij hier steun aan ondervinden.

Tot slot blijkt uit een tweetal onderzoeken dat de scouting ook bijdraagt aan de veerkrachtversterkende factor aanwezigheid van een mentor. Uit mixed methods onderzoek blijkt dat scouts aangeven dat zij geïnspireerd worden door hun oudere peers en volwassenen en dat zij hen als mentor of rolmodel zien die hen waardevolle vaardigheden zoals het helpen van anderen bijbrengen (Rush et al., 2022). Ook laat de studie zien dat scouts aangeven dat deze mentoren hen uitdagen nieuwe vaardigheden te leren en nieuwe ervaringen op te doen (Rush et al., 2022). In de studie van Wicking (2020) geven scouts vaker dan hun leeftijdsgenoten aan volwassenen als mentor of rolmodel te hebben met wie ze over hun zorgen kunnen praten.

Veerkrachtversterkende factoren op maatschappelijk niveau

Factoren op maatschappelijk niveau worden in de publicaties nauwelijks benoemd. Uit de studie van Wicking (2020) vinden we aanwijzingen dat scouting kan bijdragen aan een sociale inclusieve samenleving. Uit dit onderzoek blijkt dat scouts aangeven dat zij vaker dan hun leeftijdsgenoten menen een positieve bijdrage te leveren aan de gemeenschap en de samenleving, dat zij vaker tijd nemen om hulp te bieden aan anderen en dat ze vaker het idee hebben om met mensen die anders zijn dan zij om te kunnen gaan (Wicking, 2020). Verder blijkt ook uit Nederlands onderzoek naar de invloed van de scouting op de persoonlijke ontwikkeling van jongeren dat scouts meer maatschappelijk betrokken zijn en meer open staan voor andere culturen dan niet-scouts (Scouting, 2019). Scouts geven vaker aan dat zij het leuk vinden om met mensen te praten met andere overtuigingen dan niet-scouts (Scouting, 2019, p.11).

Belemmerende factoren

We hebben in de geïncludeerde publicaties over de scouting geen veerkracht-belemmerende factoren gevonden.

Samenvattend

We kunnen op basis van dit literatuuronderzoek concluderen dat er sterke aanwijzingen zijn dat de scouting verschillende veerkrachtversterkende factoren kan stimuleren en zo een bijdrage kan leveren aan de veerkrachtontwikkeling van jongeren. Wat betreft veerkracht bevorderende factoren op individueel niveau zijn er sterke aanwijzingen dat scouting kan bijdragen aan zelfregulatie, positieve zelfperceptie, cognitieve vaardigheden, sociale relaties en veilige hechting, en optimisme. Op het collectieve niveau laten studies zien dat de scouting kan bijdragen aan peer support, gemeenschapscohesie en aanwezigheid van een mentor. Het met peers – zowel groepsgenoten als met groepsleiders – uitvoeren van allerhande activiteiten hangt samen met een groepsgevoel en cohesie. Peers en volwassenen kunnen jongeren stimuleren of inspireren om zichzelf uit te dagen om nieuwe ervaringen op te doen of vaardigheden te leren en om anderen te helpen en geholpen te worden. Daarnaast lijkt er een samenhang te zijn tussen de scouting en het hebben van een gevoel van verbondenheid met de gemeenschap en samenleving. De jongeren lijken meer bereid zich te willen inzetten voor die gemeenschap. Op maatschappelijk niveau vinden we minder aanwijzingen voor het bevorderen van veerkracht. Wel zijn er aanwijzingen dat scouting kan bijdragen aan een sociale inclusieve samenleving doordat jongeren in de scouting vaker dan hun leeftijdsgenoten aangeven anderen te willen helpen en menen een positieve bijdrage aan de samenleving te bieden.

4.5 Conclusie: sportverenigingen, scouting en veerkracht van jongeren

Op basis van het literatuuronderzoek naar sportverenigingen en scouting kunnen we concluderen dat er sterke aanwijzingen zijn dat de scouting verschillende veerkrachtversterkende factoren kan stimuleren. Voor sportverenigingen geldt eveneens dat er aanwijzingen zijn dat deze veerkrachtversterkende factoren kunnen stimuleren. We vonden vooral factoren op individueel en collectief niveau en minder aanwijzingen voor factoren op maatschappelijk niveau en voor belemmeringen:

- In de publicaties over zowel sportverenigingen als scouting vinden we aanwijzingen, vaak op basis van een vorm van zelfrapportage, voor verschillende veerkrachtversterkende factoren op individueel niveau: zelfregulatie, positieve zelfperceptie, zoals zelfvertrouwen, veilige hechting en sociale interacties, en optimisme.

- Op collectief niveau vinden we aanwijzingen dat scouting en sportverenigingen vooral een rol spelen bij de factoren peer support, gemeenschapscohesie, de aanwezigheid van een mentor. Bij de studies over sportverenigingen en/of recreatief sporten wordt daarnaast gewezen op de factor beschikbaarheid van professionals voor steun en advies. Bij sportverenigingen wordt voor wat betreft de rol van coaches als mentor of steunende professional het belang van een veilige omgeving of pedagogisch klimaat onderstreept.

- We hebben minder studies gevonden waarin expliciet aandacht voor factoren op maatschappelijk niveau was. We hebben alleen voor de scouting aanwijzingen gevonden dat het kan bijdragen aan een sociale inclusieve samenleving. Deze vorm van informele scholing kan het gevoel 'erbij te horen in de samenleving' stimuleren. Daarnaast geldt voor scouting dat jongeren op hun beurt zelf kunnen bijdragen aan een sociale inclusieve samenleving. Het gevoel erbij te horen binnen de samenleving onderstreept het belang van het toegankelijk voorzieningen voor alle jongeren en hiervan is nog geen sprake. Voor wat betreft innovatieve sociale voorzieningen zijn er geen aanwijzingen dat scouting of sportvereniging innovatieve sociale voorzieningen kunnen zijn. We hebben in internationale studies wel mogelijkheden gevonden om sportverenigingen aan te vullen met innovatieve sociale voorzieningen om zo bij te kunnen dragen aan veerkracht en veerkracht bevorderende factoren.

- We hebben in de publicaties over de scouting geen veerkracht belemmerende factoren gevonden. Bij sportverenigingen vonden we deze wel. Hier werd met name gewezen op het mogelijk ontbreken van peer support door antisociale groesdynamieken (pesten, agressie). Daarnaast werd ook hier de rol die de coach kan hebben benoemd. De coach kan voor belangrijke voorwaarden zorgen zoals een veilig sociaal klimaat. Hij kan daarnaast als mentor- of rolmodel fungeren, maar dit is geen gegeven.

Zoals reeds aangegeven is voorzichtigheid geboden bij het duiden van de resultaten. Hoewel er een aantal studies binnen een Nederlandse context zijn gedaan, is ook gebruik gemaakt van internationale studies. Dit roept de vraag op in hoeverre resultaten overdraagbaar zijn naar de Nederlandse context. Daarnaast is de bewijskracht van de diverse studies wisselend. Voor een aantal factoren vinden, met name op individueel niveau we relatief stevig bewijs. Voor factoren op de andere niveaus is het bewijs soms minder empirisch onderbouwd.

5. Naschoolse activiteiten en jongerenwerk

In dit hoofdstuk doen we verslag van literatuuronderzoek naar de invloed van naschoolse activiteiten en jongerenwerk op de veerkrachtontwikkeling van jongeren. Dit zijn twee vormen van informele scholing waarbij een *pedagogisch professional* aanwezig is. In dit hoofdstuk gaan we na in hoeverre en op welke manier naschoolse activiteiten en jongerenwerk via veerkrachtversterkende en -belemmerende factoren bijdragen aan de veerkrachtontwikkeling van jongeren.

5.1 Naschoolse activiteiten: wat zijn het?

Het is niet eenvoudig om een definitie van naschoolse activiteiten te geven. De meeste artikelen gaan voorbij aan het geven van een definitie en gaan direct in op de relatie tussen dit soort programma's en diverse uitkomstmaten van veerkracht. Het geven van een omschrijving wordt verder bemoeilijkt doordat er zowel nationaal als internationaal diverse termen in omloop zijn om naschoolse activiteiten te duiden. Zo vonden we in de internationale literatuur bijvoorbeeld de termen: After School Program (ASP), social emotional learning (SEL), Further Education, extended day, extended time education, expanded learning, free-standing programs, and out-of-school time (OST) (zie bijvoorbeeld Noam & Triggs, 2017; Woodland, 2016). In de Nederlandse context vonden we ook termen als 'aanvullend onderwijs', 'buitenschools leren' en 'weekend onderwijs' (zie Elffers et al., 2019). Fukkink & Boogaard (2020) leggen uit dat er binnen de buitenschoolse opvang zoals we die in Nederland kennen, meer nadruk ligt op zorg en ontspanning, terwijl er aan naschoolse programma's in bijvoorbeeld de VS een meer gestructureerd en op een curriculum gebaseerd programma ten grondslag ligt. Dit wil echter niet zeggen dat er binnen bso's geen aandacht is voor informeel leren en de positieve ontwikkeling van kinderen. Bovendien verschillen bso's onderling van elkaar in de doelen die zij centraal stellen (Fukkink & Boogaard, 2020). Het onderscheid tussen naschoolse opvang en een naschools programma is daarom 'fuzzy', concluderen Fukkink & Boogaard (2020). We kunnen daarmee vaststellen dat er binnen deze categorie van informele scholing in binnen- en buitenland een veelheid aan termen in de omloop is, die bovendien allemaal net iets anders lijken te betekenen.

Een definitie van naschoolse activiteiten vinden we in het artikel van Woodland (2016), die dit soort programma's omschrijft als "diverse instituties die gedurende 'non-school' tijd, zoals na school, in het weekend of gedurende de zomer, gericht zijn op het aanbieden van zowel schoolse als niet schoolse activiteiten voor jongeren" (p.778). McCarty et al. (2022) voegen daaraan toe dat naschoolse activiteiten bijdragen aan een "safer alternative for unstructured time" door een context te scheppen waarin jongeren diverse vaardigheden kunnen ontwikkelen en een band kunnen opbouwen met de aanwezige professionals en leeftijdsgenoten (p.882). De activiteiten zijn doorgaans universeel beschikbaar voor alle jongeren, maar het valt in de diverse publicaties op dat de meeste programma's gericht zijn op jongeren die zich in een kwetsbare positie bevinden. Juist voor hen lijken naschoolse activiteiten van toegevoegde waarde te zijn, door het beschikbaar stellen van een veilige omgeving en het promoten van diverse beschermende factoren, zoals het citaat van Goodman et al. (2021) duidelijk maakt:

> After-school programs are uniquely positioned to facilitate protective and promotive factors for middle school youth, and this is particularly urgent and essential in communities where systemic inequities have given rise to violence and victimization, and disrupted pathways to high school graduation, employment, and earnings. (p. 2796)

5.2 Naschoolse activiteiten en veerkracht

Overall beeld

Wat kunnen we op basis van ons literatuuronderzoek in algemene zin zeggen over de relatie tussen naschoolse activiteiten en veerkracht? Om antwoord te geven op deze vraag gebruiken we de grotere en meer kwantitatieve studies die deel uitmaken de huidige literatuurstudie (zie voor een overzicht van de geïncludeerde studies bijlage 1). De kleinere studies dienen in deze paragraaf ter illustratie. De kwantitatieve studies onderzochten de relatie met veerkracht niet direct, maar hebben wel de relatie met diverse veerkrachtversterkende factoren onderzocht. Overall tonen de publicaties aan dat naschoolse programma's een belangrijke rol kunnen spelen bij het versterken van veerkrachtbevorderende factoren van jongeren. Op zijn minst kunnen zij, zo stellen Goodman et al. (2021; zie ook Pepic et al., 2022) op basis van hun kwantitatieve studie, verergering van bijvoorbeeld mentale problemen of andere problematiek een halt toeroepen, waarmee er een belangrijke preventieve werking van dit soort programma's uitgaat. Christensen et al. (2023) stellen op basis van hun meta-analyse dat "after-school programmes (ASP's) can be critical contexts for positive development, affording [...] opportunities to access developmental assets, build skills, and connect with peers and caring adults" (p.883). Zij vonden dat naschoolse programma's een klein maar wel significant positief effect hebben op diverse jeugd-uitkomsten zoals sociaal-emotionele vaardigheden, mentale gezondheid, schoolsucces en identiteitsvorming (Christensen et al., 2023). Met hun meta-analyse tonen zij aan dat ASP's vooral voordelen kunnen bieden aan jongeren die zich in gemarginaliseerde posities bevinden (zie ook Frazier et al., 2015; Helms, et al., 2021). Voor deze jongeren kunnen de programma's een belangrijke rol spelen bij het voorkomen van risicogedrag en het promoten van een positieve ontwikkeling (Christensen et al., 2023; zie ook Frazier et al., 2015).

Christensen et al. (2023) plaatsen wel enkele kanttekeningen bij hun resultaten. Zo geven zij aan dat er nog maar weinig onderzoek verricht is naar dit soort programma's en dat het onderzoek dat er wel is gebaseerd is op kleinschalige studies die vaak in een 'vacuüm' - zonder controle voor andere activiteiten en andere ondersteuning van jongeren- hebben plaatsgevonden. Verder benadrukken zij dat nadere analyse van de programma's bemoeilijkt wordt doordat belangrijke beschrijvende informatie - zoals vooropleiding van betrokken sociale professionals en opkomst van jongeren– regelmatig ontbreekt (Christensen et al., 2023). Hierdoor zijn zogenaamde moderator effecten moeilijk vast te stellen. Door de auteurs wordt dit ook wel de 'black box' van ASP's genoemd. Christensen et al. (2023) concluderen: "thus findings reveal one overall effect size for ASPs, but offer little direction on what levers to pull to improve outcomes. Greater specification will enable programmes to identify, implement, adhere to, and evaluate the inputs and processes" (p.907).

Het beeld dat naar voren komt uit de meta-analyse van Christensen et al. (2023) komt overeen met de resultaten van de overige geïncludeerde artikelen. Zo concluderen Goodman et al. (2021) op basis van hun literatuurstudie in combinatie met een 'open trial' onderzoek naar 9 ASP programma's (n=198 jongeren) dat er robuust bewijs is dat naschoolse programma's bijdragen aan veerkrachtversterkende factoren en de positieve ontwikkeling van gemarginaliseerde jongeren.

> Findings support prevention science that highlights opportunities to steady trajectories for youth navigating the elevated risks that accompany early adolescence. Perhaps even more they point to significant resilience demonstrated by youth growing up in communities historically and persistently marginalized by systemic racism, where inequities deeply rooted in public systems (e.g., education, housing, employment, health care, and corrections) have created disparities in health and education outcomes [...]. (p.2811)

Kortom, op basis van voornamelijk buitenlands onderzoek kunnen we concluderen dat naschoolse programma's bijdragen aan een positieve ontwikkeling van jongeren. Tegelijkertijd blijkt het lastig om deze relatie te duiden. Overall geven de artikelen ons vooral het inzicht in dát naschoolse activiteiten bijdragen aan veerkracht, maar ze geven maar weinig informatie over hoe ze dat doen (zie ook Woodland, 2016). Paluta et al. (2016) concluderen in dit verband dat het niet duidelijk is welke kwaliteitsaspecten van naschoolse programma's precies bijdragen aan positieve uitkomsten. Ondanks bovenstaande beperking gaan sommige artikelen in op specifieke veerkrachtversterkende factoren. Het valt daarbij op dat veerkrachtversterkende factoren op individueel niveau het meest aan de orde komen. Zeker bij naschoolse programma's die gericht zijn op het mentale welbevinden en traumaherstel van jongeren ligt de focus op dit niveau (zie bijvoorbeeld Rueda et al., 2024). Beschrijving van factoren op individueel niveau worden qua aantal gevolgd door die op het collectieve niveau. Factoren op maatschappelijk niveau komen in de geïncludeerde artikelen het minst terug.

Veerkrachtversterkende factoren op individueel niveau

Op *individueel niveau* lijken naschoolse programma's vooral bij te dragen aan het stimuleren van positieve zelfperceptie, zelfregulatie en emotieregulatie (Cristensen, et al., 2023; Frazier et al., 2015; Hunter et al., 2022; Pepic et al., 2022; Rueda et al., 2024; Underwood et al., 2017; Helms et al., 2021). Zowel in de kwantitatieve en kwalitatieve studies vonden we aanwijzingen voor de relatie tussen naschoolse programma's en deze veerkrachtversterkende factoren. Underwood et al. (2017) benadrukken op basis van etnografisch onderzoek dat naschoolse programma's kunnen bijdragen aan een 'sense of power'; jongeren doen succeservaringen op, ervaren autonomie en krijgen de ruimte om zelf te bepalen wat zij willen leren en hun ontwikkel-pad zelf mee vorm te geven. Pepic et al (2022) concluderen op basis van focusgroep onderzoek naar een naschools programma gericht op het leren omgaan met tegenslag, dat jongeren vooral leerden stressoren te herkennen en vervolgens te bepalen welke stappen zij zelf konden ondernemen om stress te verminderen. Woodland (2016) legt uit dat naschoolse programma's voor gemarginaliseerde jongeren bijdragen aan het ontwikkelen van een positief zelfbeeld door het beschikbaar stellen van positieve (culturele) rolmodellen. Hierdoor kunnen stereotypen doorbroken worden: "by exposing program participants to positive individuals and images of people of color that are associated with self-efficacy, scholarship, personal improvement, and social action" (Woodland, 2016, p.787).

Daarnaast tonen diverse studies aan dat naschoolse programma's een rol spelen bij het versterken van pro-sociale vaardigheden (Frazier et al., 2015; McCarty et al., 2022; Paluta et al., 2016; Rueda et al., 2024) en van cognitieve vaardigheden (Frazier et al., 2015; Fenzel & Richardson, 2018). Op basis van focusgroep onderzoek van Rueda et al (2024) naar de effecten van een naschools programma gericht op omgaan met tegenslag (tijdens de Covid19 pandemie) blijkt bijvoorbeeld dat het programma bijdroeg aan de ontwikkeling van sociale vaardigheden als het tonen van empathie, het nemen van perspectief en het vragen om hulp. Fenzel & Richardson (2018) concluderen op basis van kwalitatief onderzoek dat de programma's een rol spelen bij de ontwikkeling van diverse schoolse- en leiderschapsvaardigheden van jongeren. Aanvullend hierop tonen Frazier et al. (2015) op basis van mixed method onderzoek aan dat naschoolse activiteiten kunnen bijdragen aan het verstevigen van 'workforce skills' en het probleemoplossend vermogen van jongeren.

Veerkrachtversterkende factoren op collectief niveau

Op *collectief niveau* lijken naschoolse programma's vooral een rol te spelen bij het versterken van veerkracht doordat zij bijdragen aan het bouwen van een 'gemeenschap' en een gevoel van 'ergens bij horen'. Dat kan gaan om een community van familieleden (Paluta et al., 2016; Woodland, 2016), van 'peers' (McCarty et al., 2022; Pepic, et al, 2022) maar ook van 'staff' en de gemeenschap in bredere zin (Underwood et al., 2017; Fenzel & Richardson, 2018; Woodland, 2016). Woodland (2016) legt op basis van literatuuronderzoek uit dat dit soort programma's krachten kunnen mobiliseren die er al zijn, zoals het verstevigen van relaties tussen ouders en jeugdigen en tussen volwassenen en jeugdigen in het algemeen. Paluta et al. (2016) concluderen op basis van vragenlijstonderzoek onder diverse stakeholders (n=3388) dat betrokkenheid van familieleden de sterkste (beleefde) relatie had met positieve uitkomsten van het programma. Het is volgens hen daarom belangrijk dat naschoolse programma's samenwerking zoeken met ouders/verzorgers en/of andere gezinsleden.

Naast een gevoel van ergens bij horen, geven naschoolse programma's ook toegang tot allerlei hulpbronnen, zoals diverse vormen van informele sociale en praktische steun. Te denken valt daarbij aan de aanwezigheid van professionals en mentoren die jeugdigen van steun en advies kunnen voorzien maar de programma's bieden jongeren bijvoorbeeld ook technische ondersteuning, toegang tot computers, en toegang tot de verdere lokale sociale infrastructuur (zie bijvoorbeeld Abu-Amsha & Armstrong, 2018, Fukkink & Boogaard, 2016, 2020; McCarty et al., 2022; Morata et al, 2022; Woodland, 2016). Regelmatig bieden dit soort programma's jongeren de mogelijkheid om hulp te vragen bij hun huiswerk en studie (Abu-Amsha & Armstrong, 2018; Morata et al., 2022). Woodland (2016) legt op basis van literatuurstudie uit dat naschoolse programma's toegang kunnen verschaffen tot zaken als financiële hulpfondsen en stipendia en dat ze soms gezonde maaltijden bieden aan jongeren voor wie dat thuis geen vanzelfsprekendheid is. Morata et al. (2022) concluderen op basis van een survey onder leiders van een naschoolsprogramma, dat professionals die aan deze programma's verbonden zijn vaak opereren als een soort sociale makelaars: zij vormen een schakel tussen families en jeugdigen en diverse welzijnsvoorzieningen op het gebied van gezondheid, wonen en werkgelegenheid.

Een tweetal kleinere studies gaat in op spiritualiteit/religiositeit als veerkrachtversterkende factor (Pepic et al., 2012; Woodland, 2016). Cultuur opereert daarbij als mediator van welbevinden en wordt als belangrijke protectieve factor gepositioneerd. Het hebben van gedeelde overtuigingen, spiritualiteit, verbondenheid met de gemeenschap, gedeelde gebruiken en rituelen, dragen bij aan de overtuiging met tegenslag om te kunnen gaan en zijn daarmee niet alleen van invloed op individuele veerkracht maar ook op die van gemeenschap als geheel (Strand & Peacock, 2003; in Pepic et al 2022). Frazier et al. (2019) stellen dat ASP's vooral een veerkrachtversterkende rol hebben bij 'urban' jongeren. Jongeren die teleurstellingen (hebben) ervaren in het reguliere onderwijs kunnen juist succeservaringen opdoen in dit soort programma's. Noam & Trigs (2017) leggen op basis van een conceptuele studie uit dat de aard en structuur van naschoolse programma's hierbij doorslaggevend zijn: deze zijn gericht op het stimuleren van positieve relaties tussen volwassenen en jongeren en op positieve jeugduitkomsten (zie ook Paluta et al., 2016). Ook Frazier et al. (2015, 2019) zoeken een verklaring voor het succes van dit soort programma's in de gestructureerde aanpak en de aanwezigheid van ondersteunende volwassenen en mentoren die de jongeren begeleiden. Woodland (2016) benadrukt dat naschoolse programma's in belangrijke mate een rol kunnen spelen bij het beschikbaar stellen van hulpbronnen aan kwetsbare jongeren:

> After-school programs are a unique protective factor because they attract additional resources. After-school programs often link youth with additional caring adults who provide mentorship, critical advice, and social support. [...] After-school programs also increase resources for youth in high-risk areas by providing tutors, therapists,

> and access to computer technology. In some cases, programs provide resources such as job training and education for parents. (p.785)

In het verlengde hiervan benadrukken Underwood et al. (2017) dat naschoolse activiteiten kunnen opereren als een veilige plek en 'third space' voor jongeren die zich in een gemarginaliseerde positie bevinden; een plek waar hun afkomst en de excluderende praktijken, zoals bijvoorbeeld discriminatie en sociale uitsluiting, die zij in dagelijks leven ervaren er even niet toe doen.

Veerkrachtversterkende factoren op maatschappelijk niveau

Veerkrachtversterkende factoren op het maatschappelijk niveau komen het minst terug in de artikelen over naschoolse activiteiten. Bovendien hebben de studies factoren op maatschappelijk niveau veelal niet rechtstreeks onderzocht. Het maatschappelijk niveau komt vooral terug in reflecties en discussies. Opvallend is dat het vooral aan de orde komt in termen van een waarschuwing dat programma's gericht op naschoolse activiteiten niet kunnen compenseren voor structurele ongelijkheden in de samenleving (zie bijvoorbeeld Goodman et al., 2021; Rueda et al., 2024; Underwood et al., 2017). Zo stellen Goodman et al. (2021): "Though after-school programs can introduce critical protective factors to youth, they do not eliminate culpability for correcting systemic inequities, which still remains a critical step for ensuring equal opportunity and outcomes" (p.2811). De afwezigheid van een sociale en inclusieve samenleving binnen de context waarin naschoolse activiteiten plaatsvinden, en processen van sociale ongelijkheid en sociale exclusie lijken daarmee een belemmering voor de veerkrachtversterkende rol van naschoolse activiteiten te kunnen zijn.

In deelonderzoek 1 identificeerden we 'innovatieve sociale voorzieningen' als veerkrachtversterkende factor op maatschappelijk niveau. In dit kader vonden Frazier et al. (2015) aanwijzingen dat de niet conventionele en niet traditionele werkvormen die vaak centraal staan in naschoolse programma's de betrokkenheid van jongeren (en hun families) vergroten. In het verlengde hiervan komt uit de studie van Morata et al. (2022) naar voren dat dit soort programma's vaak flexibel en snel kunnen reageren in onvoorziene situaties, bijvoorbeeld - zoals in het geval van deze studie aan de orde was - ten tijde van een pandemie. Daar waar meer formele en overheidsinstanties zoals scholen moesten wachten op overheidsbeleid, konden ASP's sneller schakelen en een belangrijke bron van steun en hulp vormen voor gezinnen (Morata et al., 2022).

Belemmerende factoren en voorwaarden

Hoewel de diverse publicaties zich vooral richten op veerkrachtversterkende factoren, hebben we enkele aanwijzingen gevonden voor factoren die een belemmerende rol kunnen spelen bij de veerkrachtversterkende werking van naschoolse activiteiten. Ook vonden we aanwijzingen voor een aantal randvoorwaardelijke zaken: willen naschoolse programma's een bijdrage kunnen leveren aan veerkrachtversterking, dan moeten deze zaken op orde zijn.

Allereerst gaan we in op de belemmerende factoren. In de paragraaf hiervoor zagen we dat de structurele ongelijkheden waarmee jongeren die deelnemen aan naschoolse programma's vaak te maken hebben en de afwezigheid van een sociale inclusieve samenleving een belemmering kunnen vormen. Daarnaast blijkt de beschikbaarheid van (gekwalificeerde) professionals essentieel voor het leveren van inhoudelijke en kwalitatief goede programma's die bijdragen aan de veerkracht van jongeren (Abu-Amsha-Armstrong, 2018; Fenzel & Richardson, 2018; Frazier et al., 2015, 2019). Maar zo stellen Frazier et al. (2019): "Programs in historically disenfranchised communities are underfunded; staff are transient, underpaid, and undertrained; and youth exhibit significant mental health problems which staff are variably equipped to address" (p.430). Gekwalificeerd personeel is dus belangrijk, maar niet altijd voorhanden, en bovendien is het gezien de vaak complexe

jeugdthematieken belangrijk om 'zittend' personeel voortdurend bij te scholen. Professionalisering is daarmee cruciaal. Dat brengt ons bij een belangrijke randvoorwaarde, namelijk de financiering van dit soort programma's en activiteiten. Financiering en het werven van fondsen zijn vaak essentieel voor het voortbestaan van ASP's. Tegelijkertijd is financiering waar het vaak aan ontbreekt (zie bijvoorbeeld Frazier et al., 2019). Ook benadrukken sommige auteurs dat het belangrijk is om oog te houden voor de betaalbaarheid van programma's voor kwetsbare families (zie bijvoorbeeld Abu-Amsha & Armstrong, 2018).

Een tweede voorwaarde heeft te maken met samenwerking. Diverse auteurs benadrukken dat dit soort programma's vaak 'los' opereren van ander aanbod in de wijk. Zo benadrukken Paluta et al. (2016) dat het reguliere onderwijs en naschoolse programma's elkaar meer als samenwerkingspartner zouden moeten zien. 'School-social-workers' zouden in hun ogen een cruciale rol kunnen spelen bij de verbinding tussen de twee. Dezelfde auteurs benadrukken het belang van samenwerken met ouders en verzorgers bij het bewerkstelligen van positieve uitkomsten voor jongeren, maar waarschuwen er tegelijkertijd voor dat dit vaak nog niet goed lukt (Paluta et al., 2016). Ook Abu-Amsha & Armstrong (2018) benadrukken het belang van het betrekken van de community, en samenwerking tussen dit soort programma's en formeel onderwijs (zie ook Hunter et al., 2022). Binnen de Nederlandse context benadrukken Fukkink & Boogaard (2016; 2020) dat de buitenschoolse opvang met regelmaat een 'wereld apart' vormt, die weinig geïntegreerd is in bestaande verbanden.

DuBois, Krasny & Smith (2018) stellen op basis van hun mixed method studie tenslotte dat het betrekken van jongeren bij het vormgeven van naschoolse activiteiten de positieve effecten van dit soort programma's doen vergroten. Tegelijkertijd bleek uit hun studie dat jongeren juist weinig inspraak hadden. Ook McCarty et al. (2022) benadrukken het belang van een actieve rol voor jongeren als randvoorwaarde voor het succes van naschoolse activiteiten.

Samenvattend

Hoewel er geen eenduidige definitie van naschoolse activiteiten is te geven, kunnen we op basis van hoofdzakelijk buitenlands onderzoek – Nederlands onderzoek bleek beperkt voorhanden - stellen dat dergelijke activiteiten een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan het versterken van de veerkracht bevorderende factoren van jeugdigen. Naschoolse activiteiten zijn daarbij vooral gericht op het stimuleren van veerkrachtversterkende factoren op het individuele niveau en op het collectieve niveau. Op individueel niveau wijzen verschillende studies erop dat naschoolse activiteiten via de volgende factoren een rol kunnen spelen bij het versterken van veerkracht: zelfregulatie, positieve zelfperceptie, cognitieve vaardigheden en empathie. Op collectief niveau vonden we aanwijzingen voor de factoren: relatie met ouders/verzorgers, peer support, deelname aan buitenschoolse activiteiten, toegang tot sociale steun en bronnen, gemeenschapscohesie en informele sociale controle, de aanwezigheid van een mentor, de beschikbaarheid van professionals voor steun en advies en spiritualiteit/religiositeit. Beschikbaarheid van professionals kan tegelijkertijd ook een belemmerende factor zijn als er een tekort aan gekwalificeerd personeel is of personeel niet voldoende ruimte krijgt om zich te professionaliseren. In de diverse studies vonden we de minste aanwijzingen voor veerkrachtversterkende factoren op maatschappelijk niveau. Desalniettemin onderstrepen enkele studies het belang van een sociale en inclusieve samenleving en de vaak flexibele en 'creatieve' manier waarop naschoolse programma's hun activiteiten aanbieden. Dit laatste past bij de factor 'innovatieve sociale voorzieningen'. Voldoende financiering, samenwerking met formele en informele partijen en aandacht voor inspraak van ouders en jeugdigen zijn voor naschoolse programma's belangrijke voorwaarden om vorm te kunnen geven aan hun veerkrachtversterkende rol. Zodoende is het belangrijk om hier bij de uitvoering van dit soort programma's oog voor te hebben.

5.3 Jongerenwerk: een beknopte typering

Alvorens we dieper op de relatie tussen jongerenwerk en veerkracht ingaan, staan we stil bij wat jongerenwerkers precies doen. Volgens Sieckelinck (2022) zijn jongerenwerkers "sociaalwerk professionals die eraan bijdragen dat jongeren in kwetsbare posities (10-25 jaar) zich persoonlijk kunnen ontwikkelen en hun maatschappelijke participatie kunnen vergroten" (p.11). Jongerenwerkers werken daarbij op ontwikkelingsgerichte wijze: ze richten zich niet zozeer op de (gedrags-)problemen van jongeren, maar op hun mogelijkheden en op het versterken van hun opvoedomgevingen (Sieckelinck, 2022). Jongerenwerk draagt op die manier bij aan preventie "zonder dat het voortdurend bezig is met wat voorkomen dient te worden" (Sieckelinck, 2022, p.17). Ook De Lange et al. (2021) benadrukken de preventieve waarde van jongerenwerk; door outreachend te werken en in een vroeg stadium aandacht te hebben voor het vergroten van zelfvertrouwen en de ontwikkeling van diverse vaardigheden en sociale competenties van jongeren kunnen veel problemen voorkomen worden. Volgens Sieckelinck (2022) vraagt effectief jongerenwerk om affectieve professionals die werken vanuit:

1. Affectie: genegenheid en positieve gevoelens tonen naar een ander
2. Amplitie: versterken van wat er al aan positiefs in de kiem aanwezig is
3. Allianties: samenwerkingsverbanden aangaan, verbinden van leef- en systeemwereld.

Sonneveld et al. (2020) voegen hieraan toe dat jongerenwerkers een belangrijke rol spelen bij het versterken van de sociale netwerken van jongeren, bij het aanmoedigen van jongeren om een actieve rol in de samenleving te spelen en bij het tijdige doorverwijzen van jongeren naar andere vorm van hulp en zorg. Op basis van een meervoudige casusstudie onderscheiden Sonneveld et al. (2020) vier ontwikkelgebieden waar jongerenwerkers een bijdrage aan leveren: 1. Het ontmoeten van andere jongeren en toegang krijgen tot peer support 2. De ontwikkeling van levensvaardigheden 3. Het versterken van school en werk carrières 4. Het verbeteren van gezondheid en welbevinden.

De hierboven geschetste werkwijze van het jongerenwerk sluit aan bij wat in de internationale literatuur ook wel "positive youth development" (PYD) genoemd wordt. In plaats van jongeren enkel te definiëren vanuit risico's en deficiënties, verschuift de focus binnen deze benadering naar agency, betrokkenheid en zeggenschap, krachten en competenties zonder de uitdagingen waar jongeren mee te maken hebben te negeren (Sanders, et al., 2015).

5.4 Jongerenwerk en veerkracht

Overall beeld

Gegeven bovengeschetste taakopvatting zal het niet verbazen dat we op basis van de geïncludeerde kwantitatieve publicaties (zie Bijlage 1 voor een overzicht van alle geïncludeerde publicaties) in algemene zin kunnen concluderen dat jongerenwerk bijdraagt aan het versterken van met veerkracht samenhangende uitkomstmaten. Zo komt uit de kwantitatieve studie in Nieuw-Zeeland van Sanders et al. (2015) naar voren dat jongeren (n=605) meer veerkracht en welbevinden ervaren, wanneer zij hebben deelgenomen aan 'social services' die vanuit een PYD benadering werkten. De auteurs onderstrepen dat het cruciaal is dat 'social services' gebruik maken van de hulpbronnen die al aanwezig zijn in het leven van jongeren. Zij vonden in hun studie dat het hebben van aandacht voor de sociale omgeving en de risicofactoren die daar aanwezig zijn, juist ook de risicofactoren op individueel vlak doen afnemen. Walsh (2023) toont met een kwantitatieve studie naar jongeren die opgroeien in onveilige wijken in Noord-Ierland (n=635) aan dat het ontvangen van sociale steun (in de vorm van jongerenwerk) cruciaal is bij het doen afnemen van

stress en geweld. Sonneveld et al. (2022) laten op basis van een longitudinale cohortstudie in Nederland (n=1597) zien dat deelname aan jongerenwerk samenhangt met diverse positieve uitkomstmaten: hoe langer jongeren aan jongerenwerk deelnemen, hoe hoger ze scoren op uitkomstmaten als pro-sociale vaardigheden, self-mastery, sociaal netwerk, civic participation en het vinden van hulp van (andere) gezondheids- en welzijnsdiensten. Kortom, de kwantitatieve studies tonen aan dat jongerenwerk een positieve rol kan spelen bij het versterken van veerkracht of aan veerkracht gerelateerde uitkomstmaten. Hieronder gaan we per niveau op de in de publicaties genoemde factoren van veerkracht in.

Veerkrachtversterkende factoren op individueel niveau

Op *individueel niveau* lijkt jongerenwerk, op basis van zowel de kwantitatieve en kwalitatieve studies, vooral een bijdrage te leveren aan het versterken van veerkracht door het stimuleren van zelfregulatie (De Lange et al., 2021; Mutsaers & Demir, 2020; Sanders et al., 2015; Sieckelinck & Kaulingfreks, 2022; Norwich & Rivera, 2024; Cankor & Noor, 2021; Kaulingfreks et al., 2024; Sonneveld et al., 2020; Sonneveld et al., 2022). Norwich & Rivera (2024) leggen uit dat het daarbij kan gaan om het versterken van impulscontrole, stress-management, zelfdiscipline, motivatie en het leren stellen van doelen. Door te focussen op het toekomstperspectief en de talenten van jongeren, versterken jongerenwerkers daarnaast het zelfvertrouwen (positieve zelfperceptie) van jongeren (De Lange et al, 2021; Kaulingfreks et al., 2024; Mutsaers & Demir, 2020; Sanders et al., 2015; Sieckelinck, 2022; Sieckelinck & Kaulingfreks, 2022; Norwich & Rivera, 2024; Cankor & Noor, 2021; Wiersma et al., 2021; Miller et al., 2015). Jongerenwerkers hanteren daarbij een positieve insteek en handelen vanuit vertrouwen, ook of juist als er sprake is van risico en uitdaging in het leven van jongeren (Sanders et al., 2015). Deze positieve bekrachtiging wordt door jongeren als een van de meest gewaardeerde elementen van de kwaliteit en effectiviteit van ondersteuning beschouwd, zo blijkt uit kwalitatief onderzoek van Wiersma en collega's (2021). Ook vonden we in de diverse publicaties aanwijzingen dat jongerenwerk bijdraagt aan het versterken van pro-sociale vaardigheden, als empathie, en aan sociale identiteitsvorming (Sieckelinck, 2022; Norwich & Rivera, 2024; Al-Rasheed, 2023; Kaulingfreks et al., 2024; Sonneveld et al., 2020; Sonneveld et al., 2022). Door deel te nemen aan jongerenwerk leerden jongeren hoe ze op een positieve manier relaties konden aangaan met leeftijdsgenoten, zo bleek uit een kleinschalige studie van Al-Rasheed (2023). Norwich & Rivera (2024) laten aanvullend hierop op basis van een evaluatie van een specifiek jongerenwerkprogramma zien, dat jongerenwerk kan bijdragen aan het ontwikkelen van sociaal bewustzijn, aan het open staan voor diversiteit en het respecteren van mensen die om wat voor reden dan ook anders zijn.

Verschillende studies wijzen erop dat jongerenwerk kan bijdragen aan het versterken van diverse cognitieve vaardigheden. Uit een kleinschalige studie van Al-Rasheed (2023) blijkt bijvoorbeeld dat jongeren na deelname aan een jongerenwerk programma hoger scoorden op probleemoplossend vermogen en kritisch denken. Specifiek als het gaat om veerkrachtversterking in relatie tot radicalisering zou jongerenwerk een rol kunnen spelen bij het versterken van het democratisch ethos, kritisch denken en de mediawijsheid van jongeren (Cankor & Noor, 2021; Mutsaers & Demir, 2020; Sieckelinck & Kaulingfreks, 2022). Cankor & Noor (2021) voegen hier, op basis van een analyse van diverse interventies gericht op het versterken van weerbaarheid, aan toe dat jongerenwerkprogramma's kunnen bijdragen aan het verwerven van kennis en inzicht over beeldvorming, discriminatie, uitsluiting en radicalisering.

Daarnaast komt een positieve houding t.a.v. eigen culturele identiteit én andere culturen terug. Zo betogen Sieckelinck en Kaulingfreks (2022) op basis van een analyse van zes jongerenwerkpraktijken, dat jongeren binnen het jongerenwerk worden aangemoedigd om zich bewust te zijn van hun achtergrond, hun 'roots', talenten en dromen om op die manier te komen tot het vormen van een persoonlijke en sociale identiteit. Jongerenwerkers stimuleren hen om hun identiteit op meervoudige wijze te verkennen (Sieckelinck &

Kaulingfreks, 2022). Zij gaan daarbij grensoverstijgend te werk "omdat zij jongeren begeleiden en stimuleren om over maatschappelijke scheidslijnen tussen groepen met vaststaande identiteiten heen te kijken" (p.174). Juist door identiteit op een gelaagde wijze te beschouwen, concluderen Sieckelinck & Kaulingfreks (2022) op basis van de zes jongerenwerkcasussen, wordt de kans op polarisatie kleiner.

Diverse publicaties geven inzicht in de manier waarop het jongerenwerk een rol speelt bij het versterken van met veerkracht samenhangende factoren. Zo maakt de kwalitatieve studie van McPherson (2020) duidelijk hoe het informele en vrijwillige karakter van het jongerenwerk en de positieve en constructieve relatie tussen jongerenwerker en jongere van doorslaggevend belang zijn bij het tot stand komen van diverse positieve uitkomsten. Zo stelt zij: "The participants particularly valued how approachable the youth workers were, and the overall ethos guiding youth work, which frames young people in positive terms as individuals with agency and power" (p.317). Ook Miller et al. (2015) benadrukken het belang van deze relatie bij het bewerkstelligen van diverse positieve veranderingen in het leven van jeugdigen na deelname aan jongerenwerk. Daarbij draait het volgens de auteurs niet om de activiteiten die het jongerenwerk aanbiedt, maar om de aard van de relatie zelf: "the key finding was that this type of enagement was succesful, not because of the activities or the settings, but because of what the youth work relationship imbued them with" (Miller et al., 2015, p. 482). Ofwel, de aard van de relatie tussen jongerenwerker en jongere, gebaseerd op wederzijds respect en vertrouwen, is doorslaggevend.

Bovenstaande sluit aan bij wat Sieckelinck en Kaulingfreks (2022) ook wel typeren als een affirmatieve kijk op identiteit: in plaats van het beschouwen en benaderen van jongeren vanuit risico's en beperkingen, gaan jongerenwerkers juist uit van mogelijkheden, kansen en beloften. "Wanneer jongeren zich niet in de eerste plaats als probleemgeval of risicogroep benaderd voelen, maar als beloftevolle personen met potentie en perspectief, biedt dat een opening voor vertrouwen" zeggen Sieckelinck & Kaulingfreks (2022, p.167) daarover. Dit wil overigens niet zeggen dat alles kan en mag binnen het jongerenwerk. Jongerenwerkers werken met duidelijke grenzen en handelen restrictief op ondermijnend gedrag (Sieckelinck & Kaulingfreks, 2022).

Veerkrachtversterkende factoren op collectief niveau

Op *collectief niveau* lijkt het jongerenwerk vooral bij te dragen aan veerkracht door het versterken van diverse sociale netwerken van jongeren en door te bouwen aan een gevoel van ergens bij horen, peer support, en aan een algemeen gemeenschapsgevoel. Diverse studies, zowel de kwantitatieve als kwalitatieve, rapporteren hierover in hun bevindingen (De Lange et al., 2021; McPherson, 2020; Kaulingfreks et al., 2024; Mutsaers & Demir, 2020; Sanders et al., 2015; Sonneveld et al., 2020). De meer kwalitatief ingestoken studies geven inzicht in hoe jongerenwerkers dit doen. Veel jongeren die een beroep doen op jongerenwerk groeien op in complexe thuissituaties. Jongerenwerkers bieden deze jongeren als het ware een nieuwe familie, waarbinnen positieve bekrachtiging en positieve rolmodellen een centrale plek innemen (Kaulingfreks et al., 2024). In het kwalitatieve onderzoek van McPherson (2020) typeren jongeren dit ook wel als een plek om te mogen zijn ongeacht waar je vandaan komt of wat je hebt meegemaakt, een plek waar je welkom bent en andere jongeren kunt ontmoeten. Jongerenwerkers ondersteunen deze jongeren vervolgens bij het aangaan van positieve relaties en helpen hen op die manier bij het opbouwen van vertrouwen in anderen en de wereld om heen. Ondanks de soms lastige thuissituaties investeren jongerenwerkers in het bewerkstelligen van een constructieve relatie met ouders en verzorgers. Zo vonden Sonneveld et al (2020) in hun multipele casusstudie dat wanneer jongerenwerkers constructief samenwerken met ouders, dit de positieve ontwikkeling van jongeren ten goede komt.

In sommige artikelen wordt benadrukt dat jongerenwerkers een rol kunnen spelen bij het versterken van de sociale cohesie (gemeenschapscohesie) in een wijk. Door deel te nemen

aan jongerenwerk gaan jongeren zich in sterkere mate verbonden voelen met hun wijk, stellen De Lange et al. (2021) in hun literatuurstudie vast. Op basis van kwalitatief onderzoek naar de meerwaarde van jongerenwerk voor jonge thuiszitters in Schotland concluderen Miller & collega's (2015) dat het jongerenwerk opereerde als een soort lijm tussen de jongeren en hun directe leefgemeenschap. Jongerenwerkers bleken, ongeacht het type wijk waarin zij werkten, in staat om banden en relaties te smeden tussen jongeren en inwoners van de gemeenschap, waardoor de netwerken van jongeren werden verbreed. Sanders et al. (2015) benadrukken dat dit soort stevige en positieve netwerken cruciaal zijn voor de ontwikkeling en maatschappelijke betrokkenheid van jongeren. Het gaat daarbij zowel om zogenaamde bonding netwerken van mensen die zich in elkaar herkennen, bijvoorbeeld een steunend netwerk van peers of familie, als meer bridging netwerken tussen mensen van verschillende groepen, bijvoorbeeld een netwerk tussen jongeren en sociaal professionals (passend bij de factor beschikbaarheid van professionals voor steun en advies) (Miller en collega's, 2015). Miller et al. (2015) vatten dit bouwen aan netwerken als volgt samen:

> The factors that enabled these young people to develop social capital are [...] other people investing in them and helping them create connections that fostered social responsibility and cohesion, trust and reciprocity. The spaces and opportunities that were created for young people helped build relationships, which widened their networks and affected structural change within their lives by opening up pathways and removing barriers to training and employment the young person would not have accessed previously. (p. 482)

Jongerenwerkers helpen jongeren niet alleen bij het aangaan van nieuwe contacten. Zij zijn zelf ook een bron van sociale steun, zeker voor jongeren die opgroeien in complexe thuissituaties. Walsh et al., (2023) vonden in hun kwantitatieve onderzoek dat de psychologische stress die jongeren ervaren afneemt door de aanwezigheid van sociale steun in de vorm van jongerenwerk. Daarnaast bieden jongerenwerkers ook instrumentele steun en stellen zij hulpbronnen beschikbaar die jongeren in hun thuissituatie vaak missen: denk hierbij aan hulp bij het maken van huiswerk of bij het opstellen van een curriculum vitae en sollicitatiebrief (McPherson, 2020). Uit de literatuurstudie van McPherson (2020) blijkt dat jongerenwerkers soms de rol aannemen van mentor, waarbij jongeren terecht kunnen voor advies en emotionele steun.

Diverse auteurs benadrukken het belang van samenwerken bij het versterken van veerkracht en noemen de belangrijke rol van jongerenwerker als 'linking pin' of als schakel tussen allerlei partijen, waarbij zij zowel op informele als formele partijen doelen (De Lange et al, 2021; Miller et al., 2015; Sieckelinck, 2022; Sieckelinck & Kaulingfreks, 2022; Sonneveld et al., 2020; Norwich & Rivera 2024; Kaulingfreks et al., 2024). Jongerenwerkers kunnen als belangrijke verbinder optreden tussen leef- en systeemwereld, om op die manier hulpbronnen te mobiliseren en aan veerkracht te werken (Sieckelinck, 2022). Zij kunnen ontbrekende hulpbronnen in de leefwereld herkennen en hier vervolgens werk van maken. Om dat te kunnen doen is het belangrijk dat jongerenwerkers niet alleen verbindingen aangaan met jongeren zelf, maar ook met andere belangrijke samenwerkingspartners. De Lange et al. (2021) stellen vast dat "het positioneren van jongerenwerk als schakel tussen allerlei partijen zoals zorg, politie, onderwijs en jeugdzorg een belangrijke randvoorwaarde is voor succes" (p.10). Vooral de samenwerking met school komt in een aantal artikelen terug: jongerenwerkers zouden een belangrijke toegevoegde waarde kunnen hebben in deze context (Norwich & Rivera, 2024; McPherson, 2020). Overall geldt dat door samen te werken met diverse informele en formele partijen, er betere resultaten geboekt worden in termen van de positieve ontwikkeling en het welbevinden van jongeren (Sonneveld et al., 2020).

Veerkrachtversterkende factoren op maatschappelijk niveau

Factoren op maatschappelijk niveau worden het minst genoemd in de publicaties, maar komen ten opzichte van naschoolse activiteiten in de publicaties over jongerenwerk meer aan de orde. Daarbij moeten we opmerken dat de factoren niet onderzocht zijn, maar besproken worden in discussies en reflecties van auteurs. Daarmee kunnen we hooguit stellen dat het hier gaat om mogelijke veerkrachtversterkende factoren. Zo betogen Sieckelinck & Kaulingfreks (2022) dat jongerenwerkers als belangenbehartiger van jongeren in kwetsbare posities kunnen optreden en dat zij vanuit hun zicht op de leefwereld van jongeren structurele ongelijkheden kunnen signaleren en aankaarten. Het is volgens hen inherent aan de taakopvatting van de jongerenwerker om te streven naar een meer rechtvaardige en sociaal inclusieve samenleving.

Mutsaers & Demir (2019) benadrukken op basis van een literatuurstudie naar het voorkomen van radicalisering (met daarin een rol voor jongerenwerk), dat zogenaamde bridging en linking netwerken cruciaal zijn bij het versterken van maatschappelijke veerkracht. Hierbij gaat het om de vraag hoe professionele netwerken op een structurele en gelijkwaardige wijze met elkaar kunnen samenwerken om op die manier verbeteringen in 'welfare-structures' en zorgarrangementen aan te brengen om op die manier bij te dragen aan een sociale en inclusieve samenleving. Op basis van een analyse van twee maatschappelijke veerkrachtversterkende praktijken concluderen zij:

> Connections within professional communities, across professional communities, as well as between these communities and society at large (including government, but also ethic groups, religious communities, political activists) are given serious attention. We begin to see how, slowly, such initiatives may not only improve the agency of individuals and communities but also the (welfare) structures that (co)determine the life changes of individuals and groups. That is the key to societal resilience: vertical change (p.25, 26)

Ook komt in sommige publicaties terug dat jongerenwerkers vaak de ruimte zoeken (en nemen) voor ondersteuning op maat en dat zij werken in de vorm van creatieve en innovatieve sociale voorzieningen waarvoor 'out of the box' denken noodzakelijk is (zie bijvoorbeeld McPherson, 2020; Sieckelinck & Kaulingfreks, 2022). Een voorbeeld hiervan is het niet gebruik maken van problematiserende termen in ondersteuningsvormen en financieringsaanvragen, ook als dat betekent dat het daardoor lastig is om financiering te bemachtigen omdat overheidsstructuren juist vaak aansturen op gerichte interventies en problematieken (Sieckelinck & Kaulingfreks, 2022).

Belemmerende factoren en voorwaarden

Hoewel de meeste publicaties zich focusten op veerkracht bevorderende factoren, vonden we in de jongerenwerk-publicaties ook een enkele belemmerende factor terug. Aanvullend identificeerden we enkele randvoorwaarden waaraan moet worden voldaan wil jongerenwerk haar veerkrachtversterkende rol kunnen spelen. Zo vonden Sonneveld en collega's (2020) in hun multipele casus studie dat de relatie met ouders en verzorgers soms een negatieve rol kan spelen bij het bewerkstelligen van veerkracht van jongeren; ouders kunnen, soms onbewust, kansen voor jongeren tegenwerken en/of ongezonde keuzes stimuleren. De auteurs benadrukken dat het versterken van de banden tussen jongerenwerk, ouder en jongere cruciaal is voor het slagen van de jongerenwerk-aanpak maar dat dit, vanwege de vaak complexe thuissituaties van jongeren, soms lastig is (Sonneveld et al., 2020). Het is van essentieel belang om te investeren in deze relatie om op die manier te bouwen aan een stevige ondersteunende gemeenschap voor jongeren.

Een belangrijke randvoorwaarde voor de veerkrachtversterkende rol van jongerenwerk blijkt samenwerking. Sonneveld et al (2020) benadrukken op basis van hun onderzoek dat de kansen voor jongeren op bijvoorbeeld het vinden van geschikte (vervolg)ondersteuning

en op schoolsucces, toenemen als jongerenwerkers samenwerken met relevante partners op het gebied van onderwijs en zorg en welzijn. Mutsaers & Demir (2020) onderstrepen het belang van gelijkwaardig partnerschap in deze samenwerking, waarbij het jongerenwerk niet alleen als 'doorgeefluik' van informatie gezien wordt. Kaulingfreks et al (2024) vonden in hun kwalitatieve studie dat samenwerking met partners in het zorg- en veiligheidsdomein soms lastig verloopt vanwege een verschil in opvattingen en uitgangsprincipes. Hier zit een belangrijk spanningsveld; sommige samenwerkingspartners zijn meer geneigd om vanuit gestandaardiseerde protocollen te werken terwijl het jongerenwerk juist gebaat is bij een gebrek aan standaardisering (McPherson, 2020). Om het jongerenwerk haar rol bij het versterken van veerkracht van jongeren goed te kunnen laten vervullen, is samenwerking, zoals we eerder hebben laten zien, essentieel. Sieckelinck (2022) pleit er dan ook voor om jongerenwerkers als volwaardige samenwerkingspartner in de sociale basis te positioneren.

Samenvattend

Jongerenwerk richt zich op het versterken van mogelijkheden en kansen voor jongeren, op de ontwikkeling van hun talenten en op het verstevigen van hun sociale netwerken. Het is daarmee niet verrassend dat we in de literatuur terugvonden dat jongerenwerk een belangrijke rol kan spelen bij het versterken van veerkrachtbevorderende factoren van jeugdigen. Op individueel niveau werken jongerenwerkers vanuit een positieve en op vertrouwen gebaseerde werkwijze aan het versterken van diverse individuele vaardigheden en eigenschappen en vonden we aanwijzingen voor de rol van jongerenwerk bij de volgende factoren uit het in deelonderzoek 1 gepresenteerde veerkrachtmodel: zelfregulatie, positieve zelfperceptie, en empathie. Ook speelt het jongerenwerk op individueel niveau een belangrijke rol bij het vormen van een positieve houding t.a.v. de eigen culturele identiteit én andere culturen (meervoudige identiteit). Daarnaast blijkt jongerenwerk bij te dragen aan het versterken van cognitieve vaardigheden, zoals probleemoplossend vermogen, kritisch denken, het democratisch ethos en mediawijsheid. De relatie tussen jongerenwerker en jongere, die gebaseerd is op vertrouwen en respect, is doorslaggevend bij het bewerkstelligen van deze positieve uitkomsten.

Op collectief niveau dragen jongerenwerkers bij aan veerkracht door het bouwen aan stevige sociale – zowel bonding als bridging - netwerken van jongeren, waarbinnen jongeren zich thuis en gehoord voelen. Op dit niveau vonden we aanwijzingen voor de relatie tussen jongerenwerk en de volgende veerkrachtversterkende factoren: peer support, toegang tot sociale steun en bronnen, gemeenschapscohesie en informele sociale controle, aanwezigheid van een mentor en beschikbaarheid van professionals voor steun en advies. Ook voor het bouwen aan een stevige relatie met ouders en verzorgers vonden we aanwijzingen, alhoewel deze factor tegelijkertijd ook een belemmerende rol blijkt te kunnen spelen. Deze relatie blijkt cruciaal, maar omdat veel jongeren te maken met complexe thuissituaties ontbreekt het nogal eens aan een 'goede' relatie. Daarnaast blijkt het voor jongerenwerkers lastig om ouders en verzorgers bij de ondersteuning te betrekken. Op het collectieve niveau opereren jongerenwerkers regelmatig als 'linking pin' tussen jongeren en diverse partners op het gebied van onderwijs, veiligheid en zorg- en welzijn. Deze samenwerking is van doorslaggevend belang om aan de veerkracht van jongeren te kunnen bouwen. Tegelijkertijd blijkt samenwerking ook lastig: een gebrek aan erkenning, gelijkwaardigheid en gedeelde opvattingen zitten soms duurzame samenwerking met andere professionele samenwerkingspartners in de weg.

Ook op maatschappelijk niveau zijn samenwerkingen relevant: het gaat dan vooral over duurzame en gelijkwaardige samenwerking tussen professionele netwerken om op die manier structurele veranderingen in welzijnsarrangementen te kunnen bewerkstelligen. We vinden voorzichtige aanwijzingen in de publicaties dat jongerenwerkers op dit niveau bijdragen aan veerkracht doordat zij als belangenbehartigers kunnen optreden van jongeren en structurele vormen van onrecht en ongelijkheid bij deze samenwerkingspartners kunnen aankaarten. Op deze wijze streven zij naar een meer

sociale en inclusieve samenleving. Ook zijn er indicaties dat jongerenwerkers regelmatig 'out of the box' denken, waarmee zij bijdragen aan meer innovatieve sociale voorzieningen, een factor die in deelonderzoek 1 positief bleek samen te hangen met veerkracht.

5.5 Conclusie: naschoolse activiteiten en jongerenwerk en veerkracht van jongeren

Op basis van ons literatuuronderzoek naar naschoolse activiteiten en jongerenwerk, kunnen we concluderen dat deze vormen van informele scholing een belangrijke rol kunnen spelen bij het versterken van veerkracht van jongeren. Minder duidelijk is geworden, vooral daar waar het gaat om naschoolse activiteiten, *hoe* zij hier precies aan bijdragen. Ook gingen de diverse publicaties vooral in op veerkrachtversterkende factoren en vonden we minder aanwijzingen voor belemmerende factoren. Wanneer we de resultaten van de diverse publicaties vergelijken met het theoretisch model uit deelonderzoek 1 dan kunnen we het volgende vaststellen:

- In de publicaties over naschoolse activiteiten en jongerenwerk vinden we vooral aanwijzingen voor de rol van de volgende veerkrachtversterkende factoren op individueel niveau: zelfregulatie, positieve zelfperceptie (zelfvertrouwen), cognitieve vaardigheden en empathie.
- Op collectief niveau spelen zowel het jongerenwerk als naschoolse activiteiten een belangrijke rol bij het bouwen aan een gevoel van ergens bij horen en aan een gemeenschap van professionals en peers (peer support); een veilige plek voor jongeren voor wie dat geen vanzelfsprekendheid is, waarbinnen diverse hulpbronnen beschikbaar worden gesteld, peers, mentoren en professionals aanwezig zijn voor steun en advies. Het leggen van een link met en betrekken van ouders en verzorgers is belangrijk, maar blijkt zowel bij naschoolse activiteiten als jongerenwerk een aandachtspunt.
- Voor veerkrachtversterkende factoren op maatschappelijk niveau hebben we enkel tentatieve aanwijzingen gevonden in de diverse publicaties. Deze komen het meest terug in publicaties over jongerenwerk. Het benoemen van structurele ongelijkheid, het zoeken naar duurzame samenwerkingen om welzijnsarrangementen te veranderen en het gebruiken van innovatieve en creatieve vormen van ondersteuning zijn factoren die op dit niveau worden aangewezen als mogelijke factoren. Tegelijkertijd wordt in diverse publicaties benadrukt dat naschoolse activiteiten en jongerenwerk niet kunnen compenseren voor structurele ongelijkheden in de samenleving.

Bij het interpreteren van de resultaten is voorzichtigheid geboden. Een gebrek aan eenduidige terminologie en beschrijving van naschoolse activiteiten bemoeilijken het doen van onderzoek. Een belangrijke kanttekening is verder dat veel van de gevonden studies naar naschoolse activiteiten en jongerenwerk indirect onderzoek hebben gedaan naar veerkracht; zij onderzochten vooral hoe de betreffende vorm van informele scholing samenhing met diverse veerkrachtversterkende factoren, maar de directie relatie met veerkracht bleef onderbelicht. Ook zijn de meeste studies gebaseerd op een buitenlandse context. Vooral in de categorie naschoolse activiteiten hebben we ons grotendeels moeten baseren op buitenlands onderzoek. Het is daarmee de vraag in hoeverre de resultaten één op één overdraagbaar zijn naar Nederland. Bij de publicaties over jongerenwerk vonden we in vergelijking met de categorie naschoolse activiteiten meer studies die gebaseerd zijn op de Nederlandse context, maar was er juist meer sprake van variatie in type en mate van bewijskracht van de publicaties. Ook hebben we onze zoektermen in deze categorie moeten oprekken, omdat we in eerste instantie weinig publicaties vonden die direct over jongerenwerk en veerkracht gingen. Ook daarom is voorzichtigheid bij interpretatie van de conclusies op zijn plaats.

6. Eindconclusies en aanbevelingen

6.1 Overkoepelende bevindingen

In dit literatuuronderzoek hebben we onderzocht welke versterkende en belemmerende factoren van veerkrachtontwikkeling (uit het theoretisch kader van deelonderzoek 1) worden toegepast bij (verschillende vormen van) informele scholing bij jongeren. Hierbij hebben we ervoor gekozen om specifiek te kijken naar drie typen en zeven vormen van informele scholing:

1. Cultureel-religieus: informeel moskeeonderwijs, kerkelijk jeugdwerk, taalles;
2. Sport, spel en beweging: sportverenigingen, scouting;
3. Pedagogisch: naschoolse activiteiten en jongerenwerk.

Uit recent onderzoek van RadarAdvies (2020) blijkt dat het aanbod van informele scholingsactiviteiten zeer gevarieerd is en dat de diversiteit van de aanbieder ook zeer hoog is. Om recht te doen aan dit gevarieerde aanbod hebben we gekozen voor de drie meest voorkomende typen van informele scholing en voor vormen van informele scholing die door vrijwilligers en door pedagogische professionals worden aangeboden.

Gebrek aan onderzoek naar informele scholing en veerkracht

Een belangrijke bevinding is dat -op één vorm van informele scholing (scouting) na- er geen direct (wetenschappelijk) onderzoek is gedaan naar de invloed van bovengenoemde zeven vormen van informele scholing op de veerkrachtontwikkeling van jongeren. Wel hebben we voor alle zeven vormen van informele scholing studies gevonden die meer zicht geven op welke veerkrachtversterkende factoren mogelijk gestimuleerd worden.

We hebben geen (wetenschappelijk) onderzoek gevonden naar de invloed van de drie cultureel-religieuze vormen van informele scholing op de veerkrachtontwikkeling van jongeren. Bovendien is er überhaupt weinig (wetenschappelijk) onderzoek gedaan naar de drie cultureel-religieuze vormen van informele scholing. Desondanks hebben we enkele Nederlandse studies gevonden die meer zicht bieden op de veerkrachtversterkende en veerkrachtbelemmerende factoren die mogelijk bij deze drie vormen van cultureel-religieuze vormen van informele scholing gestimuleerd worden. Opvallend is daarbij overigens dat er in Nederland in verhouding wel meer (wetenschappelijk) onderzoek lijkt te zijn gedaan naar informeel moskeeonderwijs, dan naar kerkelijk jeugdwerk of taalles. Vanwege het gebrek aan onderzoek naar deze drie vormen van informele scholing hebben we dan ook gekozen om aanvullend expertinterviews te houden.

We hebben geen Nederlands (wetenschappelijk) onderzoek gevonden naar de invloed van de scouting op de veerkracht van jongeren. Wel hebben we internationaal onderzoek gevonden waaruit bleek dat Australische scouts meer veerkrachtig zijn dan jongeren die niet deelnemen aan de scouting (Wicking, 2020). Ook hebben we één Nederlands onderzoek en verschillende internationale studies gevonden die meer zicht bieden op welke veerkrachtversterkende factoren door de scouting gestimuleerd kunnen worden. We hebben hoofdzakelijk internationaal (wetenschappelijk) onderzoek gevonden waarin de invloed van sportverenigingen op de veerkrachtontwikkeling van jongeren is onderzocht en één Nederlandse studie. Daarnaast hebben we ook hoofdzakelijk buitenlandse onderzoeken gevonden die meer zicht bieden op de rol die veerkrachtversterkende en veerkracht-belemmerende factoren spelen bij sportverenigingen.

We hebben geen Nederlands (wetenschappelijk) onderzoek gevonden naar de directe invloed van jongerenwerk op de veerkrachtontwikkeling van jongeren. Mogelijk kan dit verklaard worden door het ontbreken van wetenschappelijk consensus over wat het concept veerkracht precies betekent en hoe het gemeten wordt. Maar het is wel opvallend omdat jongerenwerk zich focust op het versterken van de positieve ontwikkeling,

leefomgeving en hulpbronnen van jongeren (zie bijvoorbeeld Sieckelinck, 2022; Sonneveld et al., 2022). Het bevorderen van veerkracht lijkt daarmee nauw verwant aan de taakopvatting van jongerenwerk. Wel zijn er verschillende onderzoeken in Nederland en in het buitenland gedaan die meer zicht bieden op de veerkrachtversterkende factoren die bij jongerenwerk gestimuleerd worden. We hebben geen Nederlands (wetenschappelijk) onderzoek gevonden waarin de invloed van naschoolse activiteiten op de veerkrachtontwikkeling van jongeren is onderzocht. Wel hebben we enkele hoofdzakelijk buitenlandse onderzoeken gevonden die meer zicht bieden op welke veerkrachtversterkende factoren bij naschoolse activiteiten gestimuleerd worden.

De diversiteit en pluriformiteit van informele scholing

Een andere belangrijke bevinding is dat een groot deel van de zeven vormen van informele scholing niet helder te omschrijven en af te bakenen is. Zeker bij informeel moskeeonderwijs, kerkelijk jeugdwerk en taalles hebben we gezien dat ze heel divers en pluriform kunnen zijn. Wij veronderstellen dat de reden voor deze diversiteit en pluriformiteit is dat deze vormen van informele scholing vanuit de specifieke behoeften van een gemeenschap ontstaan en daar dan ook op zijn gericht. De cultureel-religieuze gemeenschappen organiseren zelf van onderop informeel moskeeonderwijs, kerkelijk jeugdwerk en taalles, afhankelijk van de wensen, behoeften en mogelijkheden. Hierdoor is er een grote variatie aan aanbod ontstaan.

Als gevolg van de diversiteit en pluriformiteit van de verschillende vormen van informele scholing zijn ze niet altijd duidelijk te onderscheiden of af te bakenen en overlappen de verschillende vormen van informele scholing elkaar. Bij informeel moskeeonderwijs gaat het bijvoorbeeld niet alleen om religieus onderwijs, maar ook om taalles. En bij kerkelijk jeugdwerk gaat het niet alleen om vrijwilligers, maar werken soms ook professionele (kerkelijk) jeugdwerkers. Verder constateerden we dat er voor wat betreft naschoolse activiteiten in binnen- en buitenland diverse termen in de omloop zijn, waardoor het lastig is om 'goed' literatuuronderzoek te doen naar deze vorm van informele scholing. Vooral in Nederland lijkt er (nog) geen eenduidige terminologie voorhanden om deze categorie te duiden. De indeling van aanvullend onderwijs van Elffers et al. (2019) biedt een kader, maar dekt niet het volledige spectrum van naschoolse activiteiten (en informeel onderwijs) waar we in deze rapportage op doelen.

Informele scholing en veerkrachtversterkende factoren

Op basis van de geraadpleegde literatuur en expertinterviews kunnen we concluderen dat er bij alle drie de cultureel-religieuze vormen van informele scholing aanwijzingen zijn voor de volgende veerkrachtversterkende factoren op het individuele niveau: een positieve zelfperceptie, cognitieve vaardigheden en een positieve houding t.a.v. eigen culturele identiteit én andere culturen. Bij deze laatste factor gaat het volgens de experts bij informeel moskeeonderwijs en taalles (niet bij kerkelijk jeugdwerk) onder andere om het omgaan met en het ontwikkelen van een meervoudige identiteit. Ook hebben we bij alle drie de cultureel-religieuze vormen van informele scholing aanwijzingen gevonden voor de volgende veerkrachtversterkende factoren op het collectieve niveau: peer support, toegang tot sociale steun en bronnen, gemeenschapscohesie en de aanwezigheid van een mentor. Wat betreft de veerkrachtversterkende factoren op het maatschappelijke niveau hebben we aanwijzingen gevonden dat alle drie de cultureel-religieuze vormen van informele scholing een sociale, inclusieve samenleving kunnen stimuleren. Ook hebben we aanwijzingen gevonden dat de Vlaamse 'community schools' een innovatieve, sociale voorziening vormen die juist onder andere zijn opgezet als reactie op kansenongelijkheid in het onderwijs en de vormen van racisme waarmee jongeren met een migratieachtergrond worden geconfronteerd. De 'community schools' kunnen daarmee gezien worden als een reactie op de maatschappelijke context waarin nauwelijks sprake is van een sociale, inclusieve samenleving. Kortom, er zijn aanwijzingen dat informeel moskeeonderwijs, kerkelijk jeugdwerk en taalles verschillende veerkrachtversterkende

factoren kunnen stimuleren en daarmee een positieve invloed op de veerkrachtontwikkeling van jongeren kunnen hebben.

Op basis van het literatuuronderzoek naar sportverenigingen en scouting kunnen we concluderen dat er sterke aanwijzingen zijn dat de scouting verschillende veerkrachtversterkende factoren kan stimuleren en dat er voor sportverengingen ook aanwijzingen zijn dat deze veerkrachtversterkende factoren kunnen stimuleren. In de publicaties over zowel sportverenigingen als scouting vinden we aanwijzingen dat deze vormen van informele scholing verschillende veerkrachtversterkende factoren op individueel niveau kunnen stimuleren: zelfregulatie, positieve zelfperceptie (o.a. zelfvertrouwen), veilige hechting en sociale interacties en optimisme. Ook hebben we aanwijzingen gevonden dat sportverenigingen en scouting verschillende veerkrachtversterkende factoren op het collectieve niveau kunnen stimuleren: peer support, gemeenschapscohesie, de aanwezigheid van een mentor en de beschikbaarheid van professionals voor steun en advies. Wat betreft de veerkrachtversterkende factoren op het maatschappelijke niveau hebben we aanwijzingen gevonden dat de scouting kan bijdragen aan een inclusieve, sociale samenleving. Kortom, we hebben in dit literatuuronderzoek sterke aanwijzingen gevonden dat de scouting verschillende veerkrachtversterkende factoren kan stimuleren en daarmee een positieve invloed op de veerkrachtontwikkeling van jongeren kan hebben. Ook voor sportverenigingen hebben we aanwijzingen gevonden dat deze verschillende veerkrachtversterkende factoren kunnen stimuleren en daarmee een positieve invloed op de veerkrachtontwikkeling van jongeren kunnen hebben.

Op basis van het literatuuronderzoek naar naschoolse activiteiten en jongerenwerk kunnen we concluderen dat deze vormen van informele scholing een belangrijke rol kunnen spelen bij het versterken van veerkracht. Op basis van diverse soorten studies lijken naschoolse activiteiten en jongerenwerk de volgende veerkrachtversterkende factoren op individueel niveau te stimuleren: zelfregulatie, positieve zelfperceptie (o.a. zelfvertrouwen), cognitieve vaardigheden en empathie. Op collectief niveau spelen zowel het jongerenwerk als naschoolse activiteiten een belangrijke rol bij het stimuleren van een gevoel van ergens bij horen en van het bouwen aan een gemeenschap en zijn er aanwijzingen dat de volgende factoren gestimuleerd worden: relatie met ouders/verzorgers, peer support, toegang tot sociale steun en bronnen, gemeenschapscohesie en informele sociale controle, aanwezigheid van een mentor en beschikbaarheid van professionals voor steun en advies. Voor veerkrachtversterkende factoren op maatschappelijk niveau vonden we enkele aanwijzingen in de diverse publicaties, welke het meest terugkomen in publicaties over jongerenwerk. Zo vormen het benoemen van structurele ongelijkheid en het zoeken naar duurzame samenwerkingen om welzijnsarrangement te veranderen manieren om te streven naar een sociale, inclusieve samenleving. Daarnaast bleek het gebruiken van innovatieve en creatieve vormen van ondersteuning (passend bij de factor innovatieve sociale voorzieningen) een mogelijke veerkrachtversterkende factor op dit niveau. Tegelijkertijd wordt in diverse publicaties benadrukt dat naschoolse activiteiten en jongerenwerk niet kunnen compenseren voor structurele ongelijkheden in de samenleving.

Informele scholing en veerkrachtbelemmerende factoren

Op basis van de geraadpleegde literatuur en expertinterviews kunnen we concluderen dat er aanwijzingen zijn dat bij informeel moskeeonderwijs en kerkelijk jeugdwerk ook sprake kan zijn van veerkrachtbelemmerende factoren. Zo bleek uit onderzoek van Hamdi et al. naar de educatieve activiteiten van een extreem conservatieve (ultraorthodoxe) en intern gerichte moskee dat "de cognitieve ontwikkeling van leerlingen ook negatief zou kunnen worden beïnvloed doordat alFitrah autonome reflectie op de lesstof ontmoedigt" (2019, p.46) en daarmee een negatieve invloed kan hebben op de cognitieve vaardigheden. Ook was er volgens deze onderzoekers sprake van "een gebrek aan openheid jegens andersdenkenden, met een houding en boodschappen die bridging, overbrugging van de afstand tot de bredere samenleving, in de weg staan" (Hamdi et al., 2019, p. 46). Dit wijst

op een veerkrachtbelemmerende factor, namelijk het niet stimuleren van een positieve houding t.a.v. eigen culturele identiteit én andere culturen. Belangrijk om hierbij op te merken is dat de lespraktijk van deze zeer conservatieve moskee niet representatief is voor de mainstream islam en moskeescholen (Pels et al., 2016). Verder blijkt uit onderzoek dat gemeenschapscohesie en informele sociale controle zowel bij informeel moskeeonderwijs als bij kerkelijk jeugdwerk ook een keerzijde kan hebben waarbij de druk vanuit de zeer conservatieve (ultraorthodoxe) moskee of orthodoxe Reformatorische kerk en ouders gevoelens van angst teweegbrengen bij een deel van de jongeren. Hierbij is het belangrijk om op te merken dat deze invloeden zich ook kunnen voordoen bij andere orthodoxe religieuze gemeenschappen. Daarnaast benadrukten de geraadpleegde experts dat de maatschappelijke context waarin moslimkinderen en jongeren opgroeien een rol lijkt te spelen bij de veerkrachtontwikkeling van jongeren. De experts wijzen alle drie op de beperkte mate van sociale inclusiviteit van de samenleving ten opzichte van moslimkinderen en -jongeren. Ze groeien op in een samenleving waarin zij geconfronteerd worden met vooroordelen, stereotypering en (stage-)discriminatie.

Uit de geraadpleegde literatuur blijkt dat bij zowel naschoolse activiteiten als jongerenwerk het stimuleren van de relatie met ouders/verzorgers belangrijk is, maar ook dat het een aandachtspunt is en daarmee een potentiële belemmerende factor. Voor wat betreft naschoolse activiteiten is bovendien de afwezigheid van voldoende en gekwalificeerd personeel (als tegenpool van de beschikbaarheid van professionals voor steun en advies) een belemmerende factor gebleken. Verder vonden we aanwijzingen in de literatuur dat naschoolse activiteiten en jongerenwerk niet kunnen compenseren voor structurele ongelijkheden in de samenleving. De afwezigheid van een sociaal inclusieve samenleving kan daarmee een belemmerende factor zijn.

In de geraadpleegde publicaties over de scouting hebben we geen aanwijzingen voor veerkrachtbelemmerende factoren gevonden. Bij sportverenigingen vonden we deze wel. Hier werd met name gewezen op antisociale groepsdynamieken zoals pesten en agressie (als tegenpool van peer support) en het niet aanwezig zijn van een mentor.

Bespreking van opvallende bevindingen

Wanneer we overkoepelend kijken naar de veerkrachtversterkende en veerkracht-belemmerende factoren van alle zeven vormen van informele scholing en de drie categorieën vallen een paar dingen op:

- Voor alle zeven vormen van informele scholing hebben we aanwijzingen gevonden dat deze verschillende veerkrachtversterkende factoren op zowel individueel als collectief niveau stimuleren (zie Figuur 2).

1= Informeel moskeeonderwijs, kerkelijk jeugdwerk en taalles
2= Sportverenigingen en scouting
3= Naschoolse activiteiten en jongerenwerk

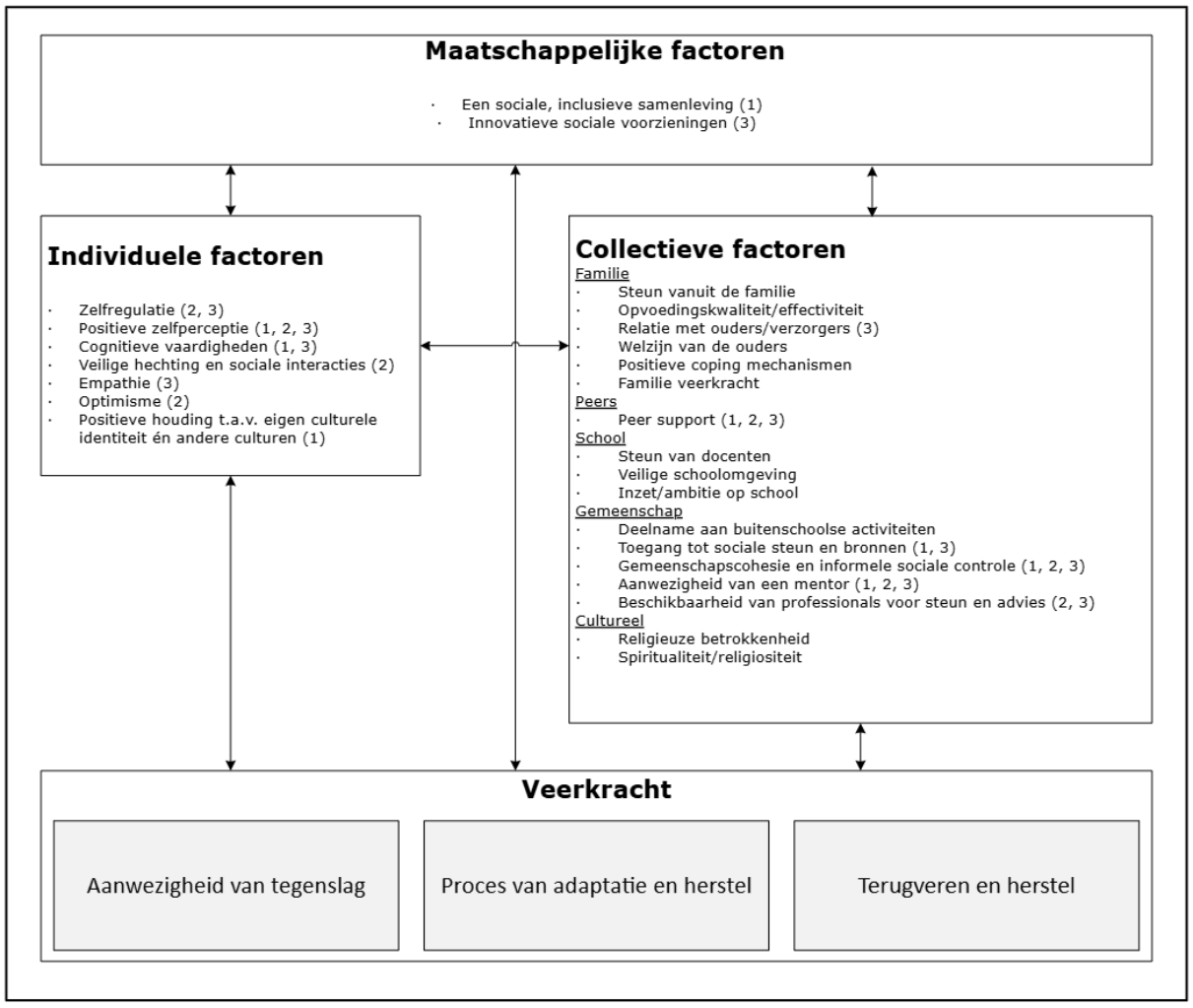

Figuur 2: Theoretisch model veerkracht bij jongeren en vormen van informele scholing (Toelichting: in dit model is weergegeven voor welke factoren aanwijzingen zijn gevonden dat deze gestimuleerd worden door *alle* vormen van informele scholing uit de betreffende categorie)

- Voor alle zeven vormen van informele scholing hebben we aanwijzingen gevonden dat ze positieve zelfperceptie, peer support, gemeenschapscohesie en de aanwezigheid van een mentor stimuleren.
- We hebben weinig aanwijzingen gevonden voor veerkrachtversterkende factoren op maatschappelijk niveau. Dit beeld komt overeen met de bevindingen uit het eerste deelonderzoek. Ook daar vonden we weinig onderzoek naar factoren op het maatschappelijk niveau. Dat we slechts weinig aanwijzingen vonden voor factoren op het maatschappelijk niveau kan verklaard worden doordat deze lastiger te onderzoeken zijn.
- We hebben zeer weinig aanwijzingen gevonden voor veerkrachtbelemmerende factoren. Dit kan mogelijk verklaard worden doordat positieve resultaten van onderzoek wel worden gepubliceerd en negatieve of onduidelijke resultaten niet (publicatie bias).
- Verder was het in de studies niet altijd helder te onderscheiden wat nu de invloed was van de vormen van informele scholing en wat de invloed was van de gemeenschap of het opvoedingsklimaat. Met name de cultureel-religieuze vormen van informele scholing zijn zo sterk ingebed in de religieuze gemeenschap dat deze niet los van elkaar gezien kunnen worden. Ons inziens is het niet altijd mogelijk om

de invloed van bijvoorbeeld kerkelijk jeugdwerk op jongeren los te zien van de invloed van opgroeien in een religieuze gemeenschap en in een bepaald opvoedingsklimaat.

6.2 Sterke punten en beperkingen

Dit literatuuronderzoek draagt bij aan het vergroten van het inzicht in de wijze waarop vormen van informele scholing verschillende veerkrachtversterkende factoren kunnen stimuleren en zo kunnen bijdragen aan de veerkrachtontwikkeling van jongeren. Daarnaast hebben we enkele aanwijzingen gevonden dat er bij sommige vormen van informele scholing ook sprake kan zijn van veerkrachtbelemmerende factoren.

Dit literatuuronderzoek kent echter ook enkele belangrijke beperkingen. Zo is er bij meerdere van de zeven vormen van informele scholing sprake van een gebrek aan eenduidige definities en afbakening. In de (wetenschappelijke) literatuur worden bijvoorbeeld verschillende termen gebruikt om te verwijzen naar koranles, zoals informeel moskeeonderwijs of informele islamitische scholing. Ook zijn er verschillende termen in de literatuur voor de taalles die op 'çommunity schools' wordt aangeboden, zoals 'community education', 'after-hours schools', 'supplementary education', 'complementary education' or 'language heritage schools'. Hetzelfde geldt voor naschoolse activiteiten, ook daar zijn diverse termen voor in omloop. Vanwege de beperkte tijd hebben we niet op al deze termen systematisch naar literatuur kunnen zoeken.

Een andere belangrijke beperking is dat we bij sommige vormen van informele scholing geen of nauwelijks Nederlands onderzoek hebben gevonden. In deze gevallen hebben we ook internationaal onderzoek geïncludeerd. Echter, de bevindingen uit buitenlands onderzoek kunnen niet zomaar naar Nederland gegeneraliseerd worden. Bijvoorbeeld bij naschoolse activiteiten hebben we ons voornamelijk op buitenlands onderzoek moeten baseren. We vonden slechts drie publicaties die gebaseerd zijn op de Nederlandse context. Mogelijk zouden we meer relevante publicaties hebben gevonden als we ook op de zoektermen weerbaarheid (en 'resistance') hadden gezocht. Dit was echter niet mogelijk in de beschikbare tijd.

Zoals reeds genoemd hebben we zeer weinig (wetenschappelijk) onderzoek gevonden naar de drie cultureel-religieuze vormen van informele scholing en hebben we daarom aanvullend expertinterviews uitgevoerd. Met betrekking tot deze expertraadpleging is het belangrijk om te benadrukken dat we slechts twee experts op het gebied van kerkelijk jeugdwerk hebben geïnterviewd, waarvan beiden bovendien vooral zicht hadden op de Protestantse Kerk in Nederland. Ondanks dat we meerdere experts hebben benaderd is het niet gelukt om ook een expert op het gebied van Katholiek kerkelijk jeugdwerk te interviewen. Ook hebben we geen publicaties over Katholiek kerkelijk jeugdwerk gevonden. Dit betekent dat de bevindingen over kerkelijk jeugdwerk met name betrekking hebben op de context van de Protestantse Kerk in Nederland en niet representatief zijn voor al het kerkelijk jeugdwerk in Nederland. Een dergelijke beperking geldt ook voor de expertraadpleging naar taalles. We hebben geen experts (of onderzoek) gevonden op het gebied van taalles in Nederland, maar experts op het gebied van taalles in Vlaanderen hebben geïnterviewd. Deze Vlaamse bevindingen over taalles kunnen niet zomaar gegeneraliseerd worden naar de Nederlandse context.

Verder bleek tijdens de analyse dat de factoren in het theoretisch model niet altijd voldoende duidelijk zijn. Zo was het bij sommige factoren uit het theoretisch model niet altijd duidelijk wat er precies mee werd bedoeld (zoals veilige hechting en sociale interacties). Ook benadrukten de experts bij informeel moskeeonderwijs en taalles (niet bij kerkelijk jeugdwerk) dat de factor een positieve houding t.a.v. eigen culturele identiteit

én andere culturen volgens hen vooral gaat om het omgaan met en het ontwikkelen van een meervoudige identiteit.

6.3 Overkoepelende conclusie en aanbevelingen

Op basis van dit literatuuronderzoek naar de aanwezigheid van veerkrachtversterkende en veerkrachtbelemmerende factoren bij zeven verschillende vormen van informele scholing kunnen we concluderen dat er aanwijzingen zijn dat informele scholing (in brede zin) positief van invloed kan zijn op de veerkrachtontwikkeling van jongeren. Voor alle zeven vormen van informele scholing hebben we aanwijzingen gevonden dat ze positieve zelfperceptie, peer support, gemeenschapscohesie en de aanwezigheid van een mentor kunnen stimuleren. Tegelijkertijd hebben we ook enkele aanwijzingen gevonden dat er soms bij informele scholing ook sprake kan zijn van veerkrachtbelemmerende factoren en dat informele scholing mogelijk ook negatief van invloed kan zijn op de veerkrachtontwikkeling van jongeren. Verder bevestigen de bevindingen uit dit literatuuronderzoek de bevinding uit deelonderzoek 1 dat de veerkrachtontwikkeling van jongeren een dynamisch en complex proces is dat met veel factoren samenhangt die elkaar bovendien ook onderling weer beïnvloeden.

Uit de resultaten van dit literatuuronderzoek komen ook verschillende aanbevelingen naar voren wat betreft belangrijke randvoorwaarden voor informele scholing. Zo wordt in de literatuur over informele scholing (o.a. informeel moskeeonderwijs, kerkelijk jeugdwerk, naschoolse activiteiten) het belang van gekwalificeerd personeel benadrukt. Zowel bij kerkelijk jeugdwerk als bij informeel moskeeonderwijs en bij naschoolse activiteiten is er aandacht voor het ontwikkelen van het pedagogisch-didactische handelen. Juist omdat hier vaak vrijwilligers werken kunnen er wellicht minder eisen worden gesteld, maar tegelijkertijd werken zij wel met kinderen (in een kwetsbare situatie) en is de kwaliteit van het pedagogisch-didactische handelen juist extra belangrijk. Aan de andere kant is de kracht van informele scholing misschien juist wel dat het flexibel kan inspelen op de behoefte van jongeren en hun ouders en niet te geformaliseerd is. Dit kan een spanningsveld opleveren, waarbij de uitdaging is om de deskundigheid van vrijwilligers en professionals te bevorderen zonder de flexibiliteit te verliezen.

Een andere aanbeveling die hierbij aansluit is dat in de literatuur over informele scholing het belang van samenwerking met reguliere/formele scholen wordt benadrukt. Informele scholing lijkt vaak geen structurele positie te hebben in het lokale (formele) ondersteuningslandschap en is soms wel maar vaak niet een samenwerkingspartner. Als informele scholing wel een samenwerkingspartner is dan is erkenning een aandachtspunt: informele scholing lijkt nu vaak een doorgeefluik van informatie in plaats van een volwaardige samenwerkingspartner. In de literatuur over informeel moskeeonderwijs, taalles, naschoolse activiteiten en jongerenwerk wordt meer samenwerking met (en erkenning van) informele scholing aanbevolen. Een belangrijke samenwerkingspartner is bijvoorbeeld de reguliere school van jongeren. In verschillende publicaties wordt benadrukt dat het goed zou zijn als reguliere scholen meer samenwerken met (vormen van) informele scholing zoals informeel moskeeonderwijs, taalles, jongerenwerk en naschoolse activiteiten. Op basis van deze bevindingen raden wij aan om de samenwerking tussen aanbieders van informele scholing en reguliere scholen te ondersteunen en faciliteren.

Een derde aanbeveling sluit aan op het belang van samenwerking en gaat over het belang van op de hoogte zijn van vormen van informele scholing. Om te kunnen samenwerken is het belangrijk dat scholen (beter) op de hoogte zijn van het bestaan van deze vormen van informele scholing en wat zij kunnen betekenen voor de ontwikkeling van jongeren. Dit literatuuronderzoek laat zien dat het aanbod van informele scholing in Nederland heel divers en pluriform is, en dat informele scholing kan bijdragen aan de veerkrachtontwikkeling van jongeren. We hopen dat we hiermee een impuls geven aan

scholen, de overheid, ouders en jongeren zelf om de waarde te zien van informele scholing en waar nodig of relevant samen te werken. Een duidelijker overzicht van de verschillende vormen van informele scholing en hoe deze wel of niet kunnen bijdragen aan de veerkrachtintwikkeling van jongeren zou wellicht kunnen bijdragen aan de bekendheid ervan.

Een laatste aanbeveling gaat over het gebrek aan empirisch onderzoek naar informele scholing en veerkrachtontwikkeling van jongeren. Wij raden aan om meer empirisch onderzoek te laten doen naar de waarde van informele scholing voor jongeren en specifiek de invloed van informele scholing op de veerkrachtontwikkeling van jongeren. Uit dit literatuuronderzoek blijkt dat er met name uit buitenlands onderzoek aanwijzingen zijn dat informele scholing kan bijdragen aan de veerkrachtontwikkeling van jongeren, maar dat hier in Nederland nog nauwelijks onderzoek naar is gedaan. Tevens zou het goed zijn om bij dit soort onderzoek voort te bouwen op de bevindingen uit onderliggend onderzoek. Dat kan bijvoorbeeld door aan de hand van het in deelonderzoek 1 ontwikkelde theoretisch model met veerkrachtversterkende factoren met de aanbieders van informele scholing in gesprek te gaan over de wijze waarop zij momenteel al bijdragen aan de veerkrachtontwikkeling van jongeren en waar kansen liggen om dit (nog) meer te doen.

7. Literatuurlijst

Abu-Amsha, O., & Armstrong, J. (2018). Pathways to Resilience in Risk-Laden Environments: A Case Study of Syrian Refugee Education in Lebanon [Journal Articles; Reports - Research]. *Journal on Education in Emergencies*, *4*(1), 45-73.

Al-Rasheed, M. (2023). Resilience-based intervention for youth: An initial investigation of school social work program in Kuwait. *International Social Work*, *66*(3), 655-673. https://doi.org/10.1177/00208728211018729

Asensio-Ramon, J., Álvarez-Hernández, J. F., Aguilar-Parra, J. M., Trigueros, R., Manzano-León, A., Fernandez-Campoy, J. M., & Fernández-Jiménez, C. (2020). The Influence of the Scout Movement as a Free Time Option on Improving Academic Performance, Self-Esteem and Social Skills in Adolescents. *International journal of environmental research and public health*, *17*(14), 5215. https://doi.org/10.3390/ijerph17145215

Baldridge, B. J., Beck, N., Medina, J. C., & Reeves, M. A., (2017). Toward a New Understanding of Community-Based Education: The Role of Community-Based Educational Spaces in Disrupting Inequality for Minoritized Youth*. Review of Research in Education*, *41*(1), 381-402. https://doi.org/10.3102/0091732x16688622

Caldarella, P., Johnson, J. E., Larsen, R. A., Heath, M. A., & Warren, J. S. (2019). Adolescent sports participation and parent perceptions of resilience: A comparative study. *The Physical Educator, 76*(4). https://doi.org/10.18666/TPE-2019-V76-I4-8451

Cankor, E., & Noor, S. (2021). *Weerbare individuen, weerbare gemeenschappen. Een inventarisatie van interventies gericht op het versterken van weerbaarheid van individuen en gemeenschappen.* Utrecht: Movisie.

Christensen, K. M., Kremer, K. P., Poon, C. Y., & Rhodes, J. E. (2023). A meta-analysis of the effects of after-school programmes among youth with marginalized identities. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, *33*(4), 882-913. https://doi.org/10.1002/casp.2681

Clublidmaatschap (z.d.). *Sport en Bewegen in Cijfers*. Geraadpleegd op 10 april 2025 van https://www.sportenbewegenincijfers.nl/kernindicatoren/clublidmaatschap

Coudenys, B., Dekeyser, G., Agirdag, O., & Clycq, N. (2024). The invisible support of community schools in a highly unequal education system: Exploring the experiences of minority pupils and teachers. *British Educational Research Journal, 50*(4), 2091–2110. https://doi.org/10.1002/berj.4015

De Bruin -Wassinkmaat, A. R. (2021). *Finding one's own way. Exploring the religious identity development of emerging adults raised in strictly Reformed contexts in the Netherlands.* [Proefschrift, Protestantse Theologische Universiteit]

De Lange, M., Rözer, J., Huber, M., & Veldboer, L. (2021). *De waarde van preventie in een veranderend sociaal domein: Een quickscan van de literatuur*. Hogeschool van Amsterdam, Amsterdams Kenniscentrum voor Maatschappelijke Innovatie, Lectoraat Stedelijk Sociaal Werken.

DuBois, B., Krasny, M. E., & Smith, J. G. (2018). Connecting Brawn, Brains, and People: An Exploration of Non-Traditional Outcomes of Youth Stewardship Programs

[Journal Articles; Reports - Research]. *Environmental Education Research*, *24*(7), 937-954. https://doi.org/10.1080/13504622.2017.1373069

Elffers, L., Fukkink, R., Jansen, D., Helms, R., Timmerman, G., Fix, M., & Lusse, M. (2019). *Aanvullend onderwijs: leren en ontwikkelen naast de school: een verkennende schets van het landschap van aanvullend onderwijs in Nederland*. Nationale Wetenschapsagenda. Geraadpleegd op 6 februari 2025 van https://nwa-jeugd.nl/wp-content/uploads/2023/11/aanvullend-onderwijs.pdf

Fader, N., Legg, E., & Ross, A. (2019). The relation of sense of community in sport on resilience and cultural adjustment for youth refugees. *World Leisure Journal, 61*(4), 291-302.

Fenzel, L. M., & Richardson, K. D. (2018). Use of Out-of-School Time with Urban Young Adolescents: A Critical Component of Successful NativityMiguel Schools. *Educational Planning*, *25*(2), 25-32.

Frazier, S. L., Dinizulu, S. M., Rusch, D., Boustani, M. M., Mehta, T. G., & Reitz, K. (2015). Building Resilience After School for Early Adolescents in Urban Poverty: Open Trial of Leaders @ Play. *Administration and policy in mental health*, *42*(6), 723-736. https://doi.org/10.1007/s10488-014-0608-7

Frazier, S. L., Chou, T., Ouellette, R. R., Helseth, S. A., Kashem, E. R., & Cromer, K. D. (2019). Workforce Support for Urban After-School Programs: Turning Obstacles into Opportunities. *American journal of community psychology*, *63*(3-4), 430-443. https://doi.org/10.1002/ajcp.12328

Fukkink, R., & Boogaard, M. (2016). Pedagogische kwaliteit van de buitenschoolse opvang in Nederland. *Pedagogische studiën*, *93*(1).

Fukkink, R., & Boogaard, M. (2020). Pedagogical quality of after-school care: Relaxation and/or enrichment? *Children and Youth Services Review*, *112*, 104903. https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2020.104903

Goodman, A. C., Ouellette, R. R., D'Agostino, E. M., Hansen, E., Lee, T., & Frazier, S. L. (2021). Promoting healthy trajectories for urban middle school youth through county-funded, parks-based after-school programming. *Journal of Community Psychology, 49(7)*, 2795-2817. https://doi.org/10.1002/jcop.22587

Hamdi, A., Pels, T., Day, M. en Achahchah, J. (2019). *De invloed van alFitrah op deelnemers en de omgeving. Het buitenperspectief.* Utrecht: Verwey-Jonker instituut.

Hamdi, A., Pels, T., Day, M., Achahchah, J. en Vlug, J. (2022). *Pedagogisch kwaliteitskader moskeeonderwijs*. Utrecht: Kennisplatform Inclusief Samenleven.

Helms, R., Fukkink, R., Van Driel, K., & Vorst, H. (2021). Benefits of an out-of-school time program on social-emotional learning among disadvantaged adolescent youth: A retrospective analysis. *Children and Youth Services Review*, *131*, 106262. https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2021.106262

Hermens, N., Super, S., & Verkooijen, K. (2017). *Jeugdhulp en sport: Samen voor een beter toekomstperspectief van kwetsbare jeugd*. Wageningen: WUR.

Hunter, A., Carlos, M., Muniz, F. B., Leybas Nuño, V., Tippeconnic Fox, M. J., Carvajal, S., Lameman, B., & Yuan, N. (2022). Participation in a Culturally Grounded Program Strengthens Cultural Identity, Self-esteem, and Resilience in Urban Indigenous

Adolescents. *American Indian and Alaska native mental health research (Online), 29(1)*, 1-21. https://doi.org/10.5820/aian.2901.2022.1

Johns, A., Grossman, M., & McDonald, K. (2014). "More Than a Game": The Impact of Sport-Based Youth Mentoring Schemes on Developing Resilience toward Violent Extremism. *Social Inclusion, 2*(2), 57-70. https://doi.org/10.17645/si.v2i2.167

Kamerstukken II, 29 614, nr. 169 (2023, 5 juni). Geraadpleegd op 19 april 2025 van https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-29614-169.html

Kaulingfreks, F., De Jong, J. D., Sieckelinck, S., & Tuncay, B. (2024). *Homebase: Een basis voor interventies ter preventie van jeugdcriminaliteit.* Jeugd en Samenleving Hogeschool Inholland, Aanpak Jeugdcriminaliteit Hogeschool Leiden en Youth Spot Hogeschool van Amsterdam.

Kerk op Schoot (z.d.). *Sprankelende, belevingsgerichte (kerk) diensten voor kinderen van 0 tot 4.* Geraadpleegd op 5 maart 2025 van https://kerkopschoot.nl

Kosar Altinyelken, H. K. (2021). Critical thinking and non-formal Islamic education: Perspectives from young Muslims in the Netherlands. *Contemporary Islam*, 15(3), 267-285. https://doi.org/10.1007/s11562-021-00470-6

Kosar Altinyelken, H., & Sözeri, S. (2019). Importing mosque pedagogy from Turkey: an analysis of contextual factors shaping re-contextualisation processes in the Netherlands. *Comparative Education*, 55(1), 47-65. https://doi.org/10.1080/03050068.2018.1541666

Kosar Altinyelken, H., Akhtar, Y., & Selim, N. (2022). Navigating Contradictory Narratives on Sexuality Between the School and the Mosque in Four Muslim Communities in the Netherlands. *Sexuality & Culture*, 26(2), 595-615. https://doi.org/10.1007/s12119-021-09911-z

Masten, A. S., Best, K. M., & Garmezy, N. (1990). Resilience and development: Contributions from the study of children who overcome adversity. *Development and Psychopathology, 2*(4), 425–444. https://doi.org/10.1017/S0954579400005812

McCarty, S., Pacqué, K., Gatto, A. J., Hill, K., & Charak, R. (2022). Youth-led resilience promotion during disaster recovery: A proposed framework, innovative program, and lessons learned. *Psychological trauma: theory, research, practice and policy,* 14(S1), S32-S40. https://doi.org/10.1037/tra0001142

McPherson, C. (2020). 'It's just so much better than school': the redemptive qualities of further education and youth work for working-class young people in Edinburgh, Scotland. *Journal of Youth Studies*, *23*(3), 307-322. https://doi.org/10.1080/13676261.2019.1599103

Meerveld, J. (2018). *Opbrengsten van jongerencatechese: een kwalitatief empirisch onderzoek in vier protestantse geloofsgemeenschappen in Nederland*. [Proefschrift, Protestantse Theologische Universiteit]

Miller, J., McAuliffe, L., Riaz, N., & Deuchar, R. (2015). Exploring youths' perceptions of the hidden practice of youth work in increasing social capital with young people considered NEET in Scotland. *Journal of Youth Studies*, *18*(4), 468-484. https://doi.org/10.1080/13676261.2014.992311

Morata, T., López, P., Palasí, E., Hodges, J. C., & Calvo, R. (2022). After-school programmes response to the COVID-19 pandemic: Lessons learned from Barcelona, Spain. *Child & Family Social Work*, *27*(4), 783-794. https://doi.org/10.1111/cfs.12925

Morgan, H. (2018). Enhancing social mobility within marginalized youth: the accumulation of positive psychological capital through engagement with community sports clubs. *Sport in Society, 21*(11), 1669-1685. https://doi.org/10.1080/17430437.2017.1409725

Morgan, H., Parker, A., & Roberts, W. (2019). Community sport programmes and social inclusion: what role for positive psychological capital? *Sport in Society*, *22*(6), 1100-1114. https://doi.org/10.1080/17430437.2019.1565397

Mutsaers, P., & Demir, S. (2020). *Handen ineen voor meer veerkracht bij jongeren: Preventie van radicalisering en polarisatie: Een literatuuronderzoek naar beleid, prioriteiten, programma's en samenwerkingspartners voor (risico)jongeren.* Platform JEP.

Nagel-Herweijer, C., Van der Linden, L., Wondergem, J., Bierenbroodspot, D., la Porta, V., & Zuidam, R. (2018). *Jeugdwerk binnen de Protestantse Kerk in Nederland. Elk kind en iedere jongere weet zich geliefd door God. Onderzoek naar het jeugdwerk binnen de Protestantse Kerk in Nederland.* JOP Jong Protestant.

Nagel-Herweijer, C., Sonnenberg, R., & Groen, E. (2023). *Dat je groeien mag! Een casestudy naar de wijze waarop jongeren binnen de Protestantse Kerk in Nederland leren geloven*. Utrecht: Protestantse Kerk in Nederland.

Noam, G., & Triggs, B. (2017). Out-of-school time and youth development: Measuring social-emotional development to inform program practice. *IJREE–International Journal for Research on Extended Education*, *5*(1), 9-10. https://doi.org/10.3224/ijree.v5i1.03

Norris, G., & Norris, H. (2021). Building resilience through sport in Young people with adverse childhood experiences. *Frontiers in Sports and Active Living*, *3,* 663587. https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC8319951/pdf/fspor-03-663587.pdf

Norwich, B., & Salazar Rivera, J. (2024). Evaluation of a novel primary to secondary school transition personal and social education programme [Article]. *Pastoral Care in Education*, 1-22. https://doi.org/10.1080/02643944.2024.2389852

Paluta, L. M., Lower, L., Anderson-Butcher, D., Gibson, A., & Iachini, A. L. (2016). Examining the quality of 21st century community learning center after-school programs: Current practices and their relationship to outcomes. *Children & Schools*, *38*(1), 49-56. https://doi.org/10.1093/cs/cdv040

Pels, T., Hamdi, A., Klooster, E., Day, M., & Lahri, F. (2016). *Pedagogiek Dar al-Hudaa. Een analyse van de pedagogiek van islamitisch onderwijs van de Stichting alFitrah.* Utrecht: Verwey-Jonker instituut.

Pels, T. & Hamdi, A. (2020). *Position paper. Onderzoek informeel moskeeonderwijs.* Utrecht: Verwey-Jonker instituut.

Pepic, V., McWilliams, S., Shuler, S., Williamson, H. J., & Secakuku, A. (2022). Evaluating the Impact of a Culturally Sensitive Art Program on the Resilience, Perceived Stress, and Mood of Urban American Indian Youth. *American Indian and Alaska*

native mental health research (Online), 29(1), 37-58. https://doi.org/10.5820/aian.2901.2022.37

Perdijk, K., Gemert, F., Malaihollo, L., Nierop, B., Pegge, M. en Rijnbende, J. (2022). *Vechtende Jongeren: Veerkrachtiger door Kickboksen.* Tilburg: Fontys Pedagogiek - Lectoraat Opvoeden voor de Toekomst.

Protestantse Kerk (z.d.). *Geloofsopvoeding in de kerk.* Geraadpleegd op 5 maart 2025 van Geloofsopvoeding in de kerk | Protestantse Kerk in Nederland

RadarAdvies (2020). *Eindrapportage. Verkenning informele scholing*. Amsterdam: RadarAdvies.

Regt, K. de, & Strijker, R. (2024, 28 april). *Chinese overheid sponsort weekendles Chinees-Nederlandse kinderen.* RTL. Geraadpleegd op 6 maart 2025 van https://www.rtl.nl/nieuws/onderzoek/artikel/5425630/china-communistische-partij-weekendscholen-invloed-united-front

Riffi Acharki, E., Spaaij, R., & Nieuwelink, H. (2023). Social inclusion through sport? Pedagogical perspectives of Dutch youth sport coaches. *Sport, Education and Society*, 28(2), 144-158. https://doi.org/10.1080/13573322.2021.2006174

Rueda, H. A., Vera, A., Marcial, A., & Mariano, A. (2024). A formative evaluation of 'Mind Matters: Overcoming Adversity and Building Resiliency' with Hispanic adolescents prior to and during Covid-19. *Journal of Child & Adolescent Trauma,* 17(2), 425-435. https://doi.org/10.1007/s40653-023-00585-3

Rush, A., Brown Urban, J., Davis, W. J., & Linver, M. R. (2024). Exploring pathways to purpose in scouts. *Journal of Adolescent Research*, *39*(5), 1326-1357. https://doi.org/10.1177/07435584221091488

Ruvalcaba, N. A., Gallegos, J., Borges, A., & Gonzalez, N. (2017). Extracurricular activities and group belonging as a protective factor in adolescence [Article]. *Psicologia Educativa, 23(1*), 45-51. https://doi.org/10.1016/j.pse.2016.09.001

Sanders, J., Munford, R., Thimasarn-Anwar, T., Liebenberg, L., & Ungar, M. (2015). The role of positive youth development practices in building resilience and enhancing wellbeing for at-risk youth. *Child Abuse & Neglect*, 42, 40-53. https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2015.02.006

Schmeets, H. & Houben, M. (2023, 7 april). Religieuze betrokkenheid in Nederland. CBS. Geraadpleegd op 19 maart 2025 van Religieuze betrokkenheid in Nederland | CBS

Scouting Nederland (2019). *Impactonderzoek Scouting. De invloed van Scouting op de persoonlijke ontwikkeling van jongeren.* Leusden: Scouting Nederland.

Scouting Nederland. (z.d.). Scouting Nederland. Geraadpleegd op 23 maart 2025 van https://www.scouting.nl/

Sieckelinck, S. (2022). *Professioneel jongerenwerk: een love tori*. Eburon.

Sieckelinck, S., & Kaulingfreks, F. (2022). *Speelruimte voor identiteit: Samenwerken aan veerkrachtige identiteitsvorming van jongeren*. Amsterdam University Press.

Sonneveld, J., Rijnders, J., Metz, J., Van Regenmortel, T., & Schalk, R. (2020). The contribution of professional youth work to the development of socially vulnerable

youngsters: A multiple case study. *Children and Youth Services Review*, *118*, 105476.

Sonneveld, J., Metz, J., Manders, W., Schalk, R., & Van Regenmortel, T. (2022). The contribution of professional youth work to the personal development and social participation of socially vulnerable youngsters: A Dutch longitudinal cohort study. *Child and Adolescent Social Work Journal*, *39*(3), 361-373. https://doi.org/10.1007/s10560-021-00765-w

Sözeri, S. Y. (2021). *The pedagogy of the mosque: Portrayal, practice, and role in the integration of Turkish-Dutch children.* [Thesis, fully internal, Universiteit van Amsterdam].

Sözeri, S., & Altinyelken, H. K. (2019). What are children being taught in the mosque? Turkish mosque education in the Netherlands. Learning, *Culture and Social Interaction*, 22, 100326. https://doi.org/10.1016/j.lcsi.2019.100326

Sözeri, S., Altinyelken, H.K., & Volman, M. L. L. (2022). The role of mosque education in the integration of Turkish–Dutch youth: perspectives of Muslim parents, imams, mosque teachers and key stakeholders. *Ethnic and Racial Studies*, *45*(16), 122-143. https://doi.org/10.1080/01419870.2021.2015419

Sözeri, S., Kosar Altinyelken, H., & Volman, M. (2022). Turkish-Dutch Mosque Students Negotiating Identities and Belonging in The Netherlands. *Religions, 13*(9), 842. https://www.mdpi.com/2077-1444/13/9/842

Steenwegen, J. (2023). *Community Schooling: The invisible supplement to minoritized youth's educational pathways.* [Thesis, Universiteit Antwerpen]

Steenwegen, J., Noel, C., & and Vanhoof, J. (2023a). How and why minoritised communities self-organise education: a review study. *Compare: A Journal of Comparative and International Education*, *53*(7), 1281-1299. https://doi.org/10.1080/03057925.2021.2022458

Steenwegen, J., Noel, C., & and Vanhoof, J. (2023b). The what and why of supplementary schooling in Flanders: purposes and underlying motives as perceived by initiators. *Research Papers in Education*, *38*(6), 1029-1051. https://doi.org/10.1080/02671522.2022.2065524

Steenwegen, J., Clycq, N., & Vanhoof, J. (2024). Minoritized pupils' reflections on their student-teacher relationship in mainstream and supplementary schools. *Social Psychology of Education*, *27*(5), 2725-2746. https://doi.org/10.1007/s11218-024-09907-1

Suratman, T., Kasih, E., & Ruslaini, R. (2024). *Non-formal Education through Scouting Enhancing Academic Performance and Social Development.* https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4887195

Ter Haar, M., & Valkestijn, M. (2014). Werk aan de winkel: de sportvereniging verbindt sport-en jeugdbeleid. *Jeugdbeleid*, 8, 1-8. https://doi.org/10.1007/s12451-014-0050-6

Tufts University. (2015). BSA-Tufts-Infographic [Infographic]. Geraadpleegd op 8 april 2025 van https://filestore.scouting.org/filestore/marketing/pdf/BSA-Tufts-Infographic.pdf

Underwood, C., Welsh Mahmood, M., Pranzetti, D. M. F., & Toloza O. Costa, M. C. (2017). Dinosaurs and Other Dangers: Navigational Play in a World of Trouble. *International Journal for Research on Extended Education*, *5*(1), 76-99. https://doi.org/10.3224/ijree.v5i1.05

Van der Zwet, R., Van der Sanden, J., & Dooren-Sulsters, E. (2025). *Veerkrachtontwikkeling bij jongeren. Een rapid review naar de versterkende en belemmerende factoren.* Den Haag: Ministerie voor Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

Varela, S. M., Hanrahan, S. J., DeCano, P., Cook, C. R., & Barrett, P. M. (2020). Promoting positive development: Coaches as trainers in sports-based resilience programs. *Australian Journal of Rural Health*, *28*(2), 209-214. https://doi.org/10.1111/ajr.12626

Vella, S. A., Swann, C., Batterham, M., Boydell, K. M., Eckermann, S., Ferguson, H., Fogarty, A., Hurley, D., Liddle, S. K., & Lonsdale, C. (2020). An intervention for mental health literacy and resilience in organized sports. *Medicine and science in sports and exercise*, *53*(1), 139. https://doi.org/10.1249/MSS.0000000000002433

Walsh, C. (2023). Disrupting the cycle of youth violence: The role of social support for youth in a Northern Irish Youth Work Programme. *Journal of Child & Adolescent Trauma*, *16*(3), 671-679. https://doi.org/10.1007/s40653-023-00529-x

Wang, J., Ferris, K. A., Hershberg, R. M., & Lerner, R. M. (2015). Developmental Trajectories of Youth Character: A Five-Wave Longitudinal Study of Cub Scouts and Non-Scout Boys. *Journal of youth and adolescence, 44*(12), 2359-2373. https://doi.org/10.1007/s10964-015-0340-y

White, R. L., & Bennie, A. (2015). Resilience in youth sport: A qualitative investigation of gymnastics coach and athlete perceptions. *International Journal of Sports Science & Coaching*, *10*(2-3), 379-393. https://doi.org/10.1260/1747-9541.10.2-3.379

Wicking, A. (2020). *The scouting effect: measuring Scouting's impact on the resilience of young people in Australia*. Scouts Australia. https://cdn.revolutionise.com.au/site/cjyn4hl7dptgwxue.pdf

Wiersma, M., & Van Goor, R. (2019). *Bejegening van jongeren (16-23 JAAR) door jeugdprofessionals.* Hogeschool InHolland.

Wiersma, M., Van Vliet, J., Van Dijk, M., van Goor, R., El-Gharbaoui, H., Steenvoorde, J., Uitman, S., Weling, J., & Westhoff, S. (2021). *Ondersteuning van jongeren (16-17 jaar) op de drempel van volwassenheid: Een onderzoek naar hun levens, leefwereld en veerkracht.* Hogeschool InHolland.

Woodland, M. H. (2016). After-school programs: A resource for young Black males and other urban youth. *Urban Education*, *51*(7), 770-796. https://doi.org/10.1177/0042085914549361

WOSM. (z.d.). World Scouting Movement. *Home WOSM*. Geraadpleegd op 17 maart 2025 van https://www.scout.org/

Bijlagen

Bijlage 1 Overzicht van geïncludeerde publicaties

Overzicht publicaties informeel moskeeonderwijs

	Auteur en jaartal	Type publicatie + inhoud
1	Altinyelken et al. (2022)	Deze kwalitatieve studie onderzoekt de waarden en normen met betrekking tot seksualiteit die moslimjongeren worden bijgebracht in niet-formele islamitische onderwijsomgevingen. (peer reviewed artikel)
2	Hamdi et al. (2022)	Geen onderzoek, maar een handreiking voor moskeebesturen om zelf te werken aan de doorontwikkeling van hun onderwijs.
3	Hamdi et al. (2019)	Kwalitatief onderzoek om meer zicht te krijgen op de vraag in welke behoeften het educatieve en andere aanbod van alFitrah voorziet in Utrecht, en hoe deelname de kansen en belemmeringen voor de maatschappelijke participatie van (oud) deelnemers beïnvloedt. (onderzoeksrapportage)
4	Kosar-Altinyelken (2021)	Kwalitatief onderzoek met als doel de pedagogiek van niet-formeel islamitisch onderwijs te onderzoeken, met een focus op kritisch denken. (peer reviewed artikel)
5	Kosar-Altinyelken, & Sözeri (2019)	In dit case study onderzoek is onderzocht hoe moskeepedagogiek vanuit Turkije werd geïmporteerd via imams die naar Nederland werden gestuurd, en lesboeken die in Turkije werden ontwikkeld en gedrukt. (peer reviewed artikel)
6	Pels & Hamdi (2020)	In dit position paper gaan de auteurs in op de opdracht van de parlementaire ondervragingscommissie 'ongewenste beïnvloeding uit onvrije landen' en het onderzoek van het Verwey-Jonker Instituut in dat verband. Vervolgens bespreken ze het moskeeonderwijs in Nederland en de resultaten van diverse onderzoeken en betekenis daarvan. (position paper)
7	Pels et al. (2016).	In dit verkennende onderzoek is de lespraktijk van de Stichting alFitrah onderzocht door feitelijke informatie bijeen te brengen over de achtergrond, doelen, inhoud en het pedagogisch-didactische klimaat van de lessen voor kinderen van Dar al-Hudaa (pedagogisch onderdeel van de stichting alFitrah). (onderzoeksrapportage)
8	Sözeri (2021)	Dit proefschrift gaat over moskee-onderwijs aan Turks-Nederlandse kinderen in Nederland. Het is gebaseerd op een verkennend onderzoek dat als een van de eerste de rol van het moskee-onderwijs in de integratie van moslimjongeren in een westerse context analyseert. (proefschrift)
9	Sözeri et al. (2022a)	Deze kwalitatieve studie behandelt de ervaren rol van moskeeonderwijs in de integratie van Turks-Nederlandse moslimkinderen in Nederland. Het is gebaseerd op interviews met imams, moskeeleraren, ouders van moskeestudenten, voorzitters van migrantenorganisaties, beleidsmakers en experts (N = 75). (peer reviewed artikel)
10	Sözeri et al. (2022b)	Deze kwalitatieve studie heeft als doel het begrijpen van de onderhandeling van het gevoel van erbij horen en zelfidentificatie als Turks, Nederlands en moslim, in een steekproef van moskeestudenten in Nederland (N = 29).

		Het is gebaseerd op interviews met Turks-Nederlandse studenten (leeftijden 6-16) die tijdens veldwerk in de moskeeën tussen maart en december 2017 zijn afgenomen. (peer reviewed artikel)
11	Sözeri & Altinyelken (2019)	Dit kwalitatieve onderzoek presenteert bevindingen over de organisatie, doelstelling van de voorziening, leerdoelen en curriculuminhoud van moskeeonderwijs dat wordt aangeboden door de grootste Turkse islamitische gemeenschappen in Nederland: Diyanet, Milli Görüş en Süleymanlıs. De analyse is gebaseerd op diverse gegevens: veldwerkaantekeningen, klaslokaalobservaties in twee van de moskeeën, interviews met imams, hocas (moskeeleraren) en belangrijke belanghebbenden. (peer reviewed artikel)

Beschrijving publicaties informeel moskeeonderwijs

In totaal includeerden we elf publicaties over informeel moskeeonderwijs. Het betreft zes peer reviewed artikelen, twee onderzoeksrapportages, een position paper, een proefschrift en een handreiking.

- Alle elf publicaties hebben betrekking op informeel moskeeonderwijs in een Nederlandse context.
- Bij alle empirische studies betreft het kleinschalig kwalitatief onderzoek.
- De geïncludeerde studies hebben we gevonden door middel van deskresearch, literatuurtips van de experts en het checken van de literatuurlijsten van relevante publicaties.

Overzicht publicaties kerkelijk jeugdwerk

	Auteur en jaartal	**Type publicatie + inhoud**
1	Bruin - Wassinkmaat (2021)	Dit onderzoek beoogt meer inzicht te geven in de religieuze identiteitsontwikkeling van reformatorisch opgevoede jongvolwassenen in Nederland. Dit inzicht is nodig omdat zij, in vergelijking tot leeftijdsgenoten, tot een minderheidsgroep behoren waar weinig academisch onderzoek naar is gedaan. (proefschrift)
2	Meerveld, H. (2018)	Dit kwalitatieve empirische onderzoek beoogt meer zicht te geven op de opbrengsten van jongerencatechese in vier protestantse geloofsgemeenschappen in Nederland. (proefschrift)
3	Nagel-Herweijer (2023)	Dit onderzoek heeft door middel van een casestudy onderzocht wat lokale gemeenten eraan doen om jongeren binnen de Protestantse Kerk in Nederland te leren geloven, hoe deze praktijken bijdragen aan de geloofsgroei van jongeren, en welke verlangens jongeren en hun opvoeders hebben ten aanzien van leren geloven. (onderzoeksrapportage)
4	Nagel-Herweijer et al (2018)	Dit is een marktonderzoek naar het jeugdwerk binnen de Protestantse Kerk. (onderzoeksrapportage)
5	Protestantse Kerk (z.d.)	Dit is een website van de Protestantse Kerk in Nederland. (artikel op website)

Beschrijving publicaties kerkelijk jeugdwerk

In totaal includeerden we vijf publicaties over kerkelijk jeugdwerk. Het betreft twee proefschriften, twee onderzoeksrapportages en een website-artikel.

- Alle vijf publicaties hebben betrekking op kerkelijk jeugdwerk in de Nederlandse context.
- Drie studies zijn kwalitatief onderzoek en één studie betreft kwantitatief onderzoek.
- Vier publicaties gaan over protestantse geloofsgemeenschappen in Nederland, één over de reformatorische geloofsgemeenschap. We hebben geen publicaties gevonden over kerkelijk jeugdwerk bij de Katholieke geloofsgemeenschap.
- De geïncludeerde studies hebben we gevonden door middel van deskresearch, literatuurtips van de experts en het checken van de literatuurlijsten van relevante publicaties.

Overzicht publicaties taalles

	Auteur en jaartal	**Type publicatie + inhoud**
1	Baldridge et al. (2017)	Dit literatuuronderzoek belicht de rol die gemeenschapsgebaseerde 'educational spaces' hebben gespeeld in het bieden weerstand tegen vormen van onderwijsongelijkheid en hun rol in het leven van gemarginaliseerde jongeren. (peer reviewed artikel)
2	Coudenys et al. (2024)	Dit is een kwantitatief onderzoek naar onderwijsinitiatieven georganiseerd door etnisch-cultureel gemarginaliseerde gemeenschappen. Een univariate analyse werd uitgevoerd op gegevens van een enquête die in Vlaanderen werd gehouden, waarbij 816 leraren en 3037 leerlingen van 60 basisscholen werden gevraagd naar onder andere hun ervaringen met en hun percepties van deze onderwijsinitiatieven. (peer reviewed artikel)
3	De Regt & Strijker (2024, 28 april)	Dit is een journalistiek onderzoek naar Chinese taalles in Nederland dat meer zicht geeft op deze vorm van informele scholing. (online nieuwsartikel)
4	Steenwegen, et al. (2023a)	Dit is een systematische literatuurstudie naar onderwijsinitiatieven georganiseerd door etnisch-cultureel gemarginaliseerde gemeenschappen. (peer reviewed artikel)
5	Steenwegen, et al. (2023b)	Dit is een kwalitatief onderzoek naar de onderwijsbehoeften en -wensen van gemarginaliseerde gemeenschappen in Vlaanderen, waarbij kansen worden belicht om de structurele ongelijkheden die gemarginaliseerde jongeren in het reguliere onderwijs ervaren, aan te pakken. Semigestructureerde diepte-interviews met initiatiefnemers van 12 aanvullende scholen in Vlaanderen vonden plaats om meer te weten te komen over de nagestreefde doelen en de onderliggende motieven. (peer reviewed artikel)
6	Steenwegen et al. (2024)	Deze kwalitatieve studie onderzoekt de relatie tussen leerling en leraar onder gemarginaliseerde basisschoolleerlingen in Vlaanderen, België, die zowel reguliere als aanvullende scholen (onderwijsinitiatieven die in het weekend door hun gemeenschappen worden georganiseerd) bezoeken. (peer reviewed artikel)

7	Steenwegen (2023)	Het hoofddoel van dit proefschrift is om te onderzoeken hoe gemeenschapseducatie is georganiseerd en hoe het de onderwijservaringen van gemarginaliseerde leerlingen beïnvloedt. Het onderzoek is specifiek gericht op aanvullende scholen, de meest voorkomende vorm van aanvullend onderwijs die het reguliere onderwijs aanvult en plaatsvindt na schooltijd of in het weekend. (proefschrift)

Beschrijving publicaties taalles

In totaal hebben we zeven publicaties over taalles geïncludeerd. Het betreft vijf peer reviewed artikelen, een proefschrift en een online nieuwsartikel.

- We hebben slechts één journalistiek onderzoek gevonden dat in de Nederlandse context is gedaan. Het betreft onderzoek naar Chinese taalles.
- Vier empirische studies hebben betrekking op taalles in de Vlaamse context. Het gaat om één kwantitatief onderzoek en drie kwalitatieve onderzoeken. Daarnaast hebben we twee literatuurstudies gevonden.
- De geïncludeerde studies hebben we gevonden door middel van deskresearch, literatuurtips van de experts en het checken van de literatuurlijsten van relevante publicaties.

Overzicht publicaties sportverenigingen

	Auteur(s)	**Type publicatie + inhoud**
1	Caldarella et al. (2019)	Peer reviewed artikel. (online) Surveyonderzoek naar veerkracht bij jongeren en sportparticipatie (school en 'community programs'). Onderzoek op basis van zelfrapportage door ouders (n=276, USA).
2	Fader et al. (2019)	Peer reviewed artikel. Studie op basis van vragenlijst rondom relatie tussen sense of community, veerkracht een culturele aanpassing bij jeugdige vluchtelingen (n=41, USA).
3	Johns et al. (2014)	Peer reviewed artikel. Essay gebaseerd op de evaluatie van het "More than a game'-programma – een op sport georiënteerd mentorprogramma waarbij wordt ingegaan op de relatie tussen teamsport, cross cultureel engagement en het ontwikkelen van sociale veerkracht, inclusie en 'belonging'(Australië).
4	Hermens et al. (2017)	Onderzoeksverslag. Mixed methods onderzoek (Wageningen University) naar de betekenis van sportdeelname in sportverenigingen voor het toekomstperspectief van kwetsbare jongeren, hoe sport hier (positief) aan kan bijdragen en wat nodig is voor een succesvolle samenwerking tussen jeugdhulporganisaties en sportverenigingen (NL).
5	Kaya et al. (2022)	Peer reviewed artikel. Casestudy op basis van diepte-interviews naar veerkracht van (mannelijke) immigranten en vluchtelingen middels sportdeelname terwijl ze zich aanpassen aan (het verblijf in een) nieuw land (n=15, USA).
6	Morgan (2018)	Peer reviewed artikel. Onderzoek op basis van interviews (n=20) met coaches, sportleiders en sporters (jongens) naar het (dan) nog te ontwikkelen "Sport on Youth"-programma

		waarin men (mogelijk) positief psychologisch kapitaal vergaart (UK).
7	Morgan (2019)	Peer reviewed artikel. Tweetal casestudies naar het "Sport on Youth"-programma waarin sociale inclusie bij gemarginaliseerde jeugd centraal staat. Onderzoek is gedaan op basis van interviews (n=20) met coaches, clubleiders, jongens (UK).
8	Norris & Norris (2021)	Peer reviewed artikel. Literatuurreview van huidige en lopend onderzoek naar psychologische mechanismen welke bijdragen aan het verbeteren van welzijn en het bevorderen van veerkracht bij jongeren met ACE's met het oog op toepassingen op sport-gerelateerde interventies (UK).
9	Perdijk, et al. (2022)	Onderzoeksverslag. Mixed methods onderzoek (interviews, observaties, participatie) naar de wijze waarop draagt kickboksen bijdraagt aan het ontwikkelen van veerkracht en grip op het leven. Onderzoek werd gedaan in een viertal sportscholen verspreid over Nederland (NL).
10	Riffi Acharki et al. (2023)	Peer reviewed artikel. Studie op basis van interviews (n=32) om zicht te krijgen op de pedagogische perspectieven van sportcoaches t.a.v. sociale inclusie middels sport (NL).
11	Ruvalcaba et al. (2017)	Peer reviewed artikel. Onderzoek op basis van vragenlijsten (n=840) naar de relatie tussen het behoren tot verschillende sociale groepen (sport, scout, artistiek en vrijwilligers) en positieve & negatieve indicatoren van mentale gezondheid (Mexico).
12	Ter Haar, & Valkestijn (2014)	Artikel over de verbinding tussen sport- en jeugdbeleid (n.a.v. nieuwe jeugdwet) en de rol die sportverenigingen hierin kunnen hebben (NL).
13	Varela et al. (2020)	Peer reviewed. Effectiviteitsonderzoek naar het "Ahead of the game"-programma (interventie) voor sportende jongeren (roeien) om bij te dragen aan betere mentale gezondheidsvaardigheden (waaronder veerkracht) (n=350, Australië)
14	Vella et al. (2020)	Peer reviewed. Effectiviteitsonderzoek naar het train-de-trainer-programma (interventie) voor sportcoaches van het "Resilience in Sport"-programma (coaches n=11; atleten n=86, Australië)
15	White & Bennie (2015)	Peer reviewed artikel. Kwalitatieve interviewstudie naar percepties van coaches (n=7) en turnsters (gymnastics; n=22) rondom de ontwikkeling van veerkracht door sportdeelname (Australië).

Beschrijving publicaties sportverenigingen

De zoekprocedure leverde uiteindelijk vijftien artikelen op. Twaalf artikelen zijn peer reviewed. Twee publicaties zijn rapportages van onderzoeken uitgevoerd door resp. Wageningen University en Fontys Hogescholen en één is gericht op (jeugd)beleid en sport.

- We hebben vier artikelen gevonden die zijn gebaseerd op een Nederlandse context. De overige elf artikelen focussen zich internationale context.
- Bij een tweetal artikelen betrof het mixed method onderzoeken (in elk geval een combinatie van literatuurstudie en interviews). Vier artikelen waren gebaseerd op (louter) vragenlijsten, vijf op interviews. Twee publicaties betroffen casestudies. Daarnaast was één artikel meer beleidsmatig van aard en één artikel een essay naar aanleiding van een evaluatiestudie.

- Bij zestal artikelen was de onderzochte doelgroep vrij specifiek (bijv. Vluchtelingen, gemarginaliseerde of kwetsbare jongeren (al dan niet met ACE)).
- Bij een aantal artikelen werd specifiek onderzoek gedaan naar ofwel juist jongens (n=4) dan wel meisjes (n=2).
- Om zicht te krijgen op veerkracht en/of de ontwikkeling van jongeren, werden in een aantal onderzoeken (ook) coaches (n=4) of ouders (n=1) bevraagd.

Overzicht publicaties scouting

	Auteur en jaartal	**Type publicatie + inhoud**
1	Asensio-Ramon et al. (2020)	Peer reviewed artikel. Onderzoek naar de invloed van scouting op academische prestaties, zelfvertrouwen en sociale vaardigheden. Onderzoek op basis van gevalideerde vragenlijsten en evaluatie schoolprestaties (n=430; leeftijd 14-16) (Spanje).
2	Rush et al. (2024)	Peer reviewed artikel. Onderzoek naar "youth purpose" bij deelnemers van scouting; data in fase 1 verkregen uit landelijk surveyonderzoek (n=3943) en in fase 2 uit interviews (n=30) (USA).
3	Ruvalcaba et al. (2017)	Peer reviewed artikel. Onderzoek op basis van vragenlijsten (n=840) naar de relatie tussen het behoren tot verschillende sociale groepen (sport, scout, artistiek en vrijwilligers) en positieve & negatieve indicatoren van mentale gezondheid. (Mexico)
4	Scouting Nederland (2019)	Onderzoek van de World Organization of the Scout Movement (WOSM) naar de invloed van de scouting in Nederland op de persoonlijke ontwikkeling van jongeren. Dit kwantitatieve onderzoek vond plaats onder 2127 respondenten in Nederland, waaronder 1503 Scoutingleden en 626 niet-Scoutingleden. Daarnaast zijn 6 scouts geïnterviewd.
5	Suratman et al. (2024)	Artikel. Literatuurstudie naar de mogelijkheid om methodes die gehanteerd worden in de scouting-beweging te integreren in formele educatie.
6	Tufts University (2015)	Infographic. Samenvatting van studie naar karakterontwikkeling bij jongeren die wel en niet aan scouting deelnamen (n=2200; leeftijd 6 – 12 jaar) Longitudinale studie (3 jaar) op basis van survey en interviews (VS).
7	Wang et al. (2015)	Peer reviewed artikel. Longitudinale surveystudie (2,5 jaar) naar positieve (karakter)ontwikkeling bij scouts en non-scouts (n=1398; leeftijd 6 – 12 jaar) (VS).
8	Wicking (2020)	Surveyonderzoek van Resilient Youth Australia naar de impact van deelname aan scouting op veerkracht (n=1089, Australië).

Beschrijving publicaties scouting

De zoekprocedure leverde uiteindelijk één onderzoek uit Nederland en zeven internationale artikelen op. Vier artikelen zijn peer reviewed. Twee publicaties betreffen een surveyonderzoek door respectievelijk Scouting Nederland en Resilient Youth Australia. Twee studies betreffen longitudinaal onderzoek

- We hebben één Nederlands onderzoek naar de scouting gevonden en zeven internationale studies.
- Bij de meeste artikelen werd gebruik gemaakt van vragenlijsten, veelal gebruikmakend van zelfrapportages. Twee studies hebben longitudinaal een opzet (2,5 resp. 3 jaar). Eén artikel is gebaseerd op literatuurstudie. Bij twee studies werden de resultaten uit vragenlijsten aangevuld met interviews. Eén studie is gebaseerd op vragenlijstonderzoek en vergelijking schoolresultaten.

Overzicht publicaties naschoolse activiteiten

	Auteur en jaartal	**Type publicatie + inhoud**
1	Abu-Amsha & Armstrong (2018)	Peer reviewed artikel. Kwalitatief onderzoek naar veerkrachtversterking binnen een informeel onderwijscentrum in Libanon.
2	Christensen et al. (2023)	Peer reviewed artikel. Meta-analyse naar de effecten (brede 'youth outcomes') van naschoolse programma's gericht op gemarginaliseerde jongeren (56 studies, n=128.538).
3	DuBois et al. (2018)	Peer reviewed artikel. Casestudie naar sociale leerprocessen en sociaalecologische veerkracht binnen een 'youth stewardship' programma (6 cases, USA).
4	Fenzel & Richardson (2018)	Peer reviewed artikel. Kwalitatief onderzoek naar de effecten van een specifiek naschoolsprogramma gericht op 'youth of color' in een 'urban' omgeving (USA).
5	Frazier et al. (2015)	Peer reviewed artikel. Open trial onderzoek naar veerkrachtig versterking en een specifiek naschoolsprogramma Leaders@Play (n=46) (USA).
6	Frazier et al. (2019)	Peer reviewed artikel. Verslag van praktijkgericht onderzoek naar diverse 'urban' naschoolse programma's in kwetsbare wijken (USA).
7	Fukkink & Boogaard (2016)	Peer reviewed artikel. Inventarisatiestudie aan de hand van een ontwikkeld meetinstrument naar de kwaliteit van de buitenschoolse opvang in NL.
8	Fukkink & Boogaard (2020)	Peer reviewed artikel. Studie naar de pedagogische kwaliteit van buitenschoolse opvang in NL gebaseerd op surveyonderzoek (n=501) en een 'first assessment' studie (n=110 groepen, 185 verzorgers).
9	Goodman et al.(2021)	Peer reviewed artikel. Open trial onderzoek naar specifiek naschoolsprogramma (Fit2lead Youth Enrichment and Sports) en diverse uitkomstmaten m.b.t. veerkracht en welbevinden (n=198). 'Urban' wijken, criminaliteit (USA).
10	Helms et al. (2021)	Peer reviewed artikel. Retrospectieve studie naar de voordelen van een naschools programma (weekendschool) voor sociaal-emotioneel leren van gemarginaliseerde jongeren in NL (n=194).
11	Hunter et al. (2022)	Peer reviewed artikel. Kleinschalig mixed method onderzoek naar een 'culturally grounded' naschoolsprogramma gericht op veerkracht en culturele identiteit van inheemse jongeren (USA) (n=18, n=11).
12	McCarty et al. (2022)	Peer reviewed artikel. Casestudie naar een 'youth-led' programma gericht op veerkrachtversterking na een ramp of traumatische gebeurtenis (USA)

13	Morata et al. (2022)	Peer reviewed artikel. Exploratief onderzoek (n=31) naar de meerwaarde van naschoolse programma's tijdens de Covid-19 pandemie (Spanje).
14	Noam & Triggs (2017)	Peer reviewed artikel. Conceptueel artikel over de wijze waarop positieve jeugduitkomsten van naschoolse programma's gemeten kunnen worden met behulp van een specifiek theoretisch model (the Clover Model, USA).
15	Paluta et al. (2016)	Peer reviewed artikel. Kwantitatief onderzoek naar de kwaliteit van naschoolse programma's, specifieke naar de factoren die het meest bijdragen aan positieve uitkomsten volgens stakeholders (n=3.388, USA).
16	Pepic et al. (2022)	Peer reviewed artikel. Kleinschalig onderzoek naar een 'culturally grounded' naschoolspogramma gericht op veerkrachtversterking en stressbeleving van inheemse jongeren (USA, n=36).
17	Rueda et al. (2024)	Peer reviewed artikel. Evaluatie van een specifiek naschoolsprogramma gericht op veerkrachtversterking van Spaanse jongeren gedurende Covid-19 pandemie (n=12).
18	Underwood et al. (2017)	Peer reviewed artikel. Etnografische casusstudie naar een specifiek naschoolsprogramma gericht op veerkrachtversterking van straatkinderen in Brazilië.
19	Woodland (2016)	Peer reviewed artikel. Conceptueel artikel waarin naschoolse programma's geanalyseerd worden en geplaatst worden binnen de veerkrachtliteratuur.

Beschrijving publicaties naschoolse activiteiten

In totaal includeerden we in de categorie naschoolse activiteiten negentien publicaties welke zijn weergegeven in bovenstaand overzicht. Het betreft in alle gevallen peer reviewed artikelen.

- Vier artikelen focussen zich op een niet-westerse context, drie artikelen zijn gebaseerd op de Nederlandse context. De overige artikelen betreffen weergaven van studies in een Westerse context. We vonden slechts een beperkt (n=3) aantal publicaties binnen de Nederlandse context. Mogelijk heeft dit te maken met het gebrek aan eenduidige terminologie als het gaat om naschoolse activiteiten.
- Het betreft voornamelijk kleinschalige kwalitatieve of mixed method studies. We vonden vier 'grotere' studies: in één geval gaat het om een meta-analyse, twee survey-onderzoeken en een retrospectieve studie.
- Hoewel sommige studies en naschoolse programma's zich richten op alle jongeren, valt op dat de meeste artikelen gericht zijn op specifieke doelgroepen zoals 'urban youth', gemarginaliseerde jongeren en/of jongeren die opgroeien in onveilige wijken. Ook richten sommige programma's zich op specifieke thema's, zoals de mentale gezondheid van jongeren (bijvoorbeeld in de nasleep van de Covid-19 pandemie). Sommige naschoolse programma's zijn daarmee universeel van aard en beschikbaar voor alle jongeren. Vaak is er echter sprake van een specifieke 'target' groep.

Overzicht publicaties jongerenwerk

	Auteur en jaartal	Type publicatie + inhoud
1	Al-Rasheed (2023)	Peer reviewed artikel. Kleinschalig onderzoek naar een veerkrachtig versterkende interventie gegeven door jeugdwerkers in Koeweit (n=54).
2	Cankor & Noor (2021)	Rapport. Inventarisatie van interventies gericht op versterken van weerbaarheid van individuen en gemeenschappen (14 interventies).
3	McPherson (2020)	Peer reviewed artikel. Kwalitatieve studie naar de verzachtende kwaliteiten van 'further education' en jongerenwerk voor 'working class' jongeren (n=10, UK).
4	De Lange et al. (2021)	Rapport. Quickscan van de literatuur naar de waarde van preventie in een veranderend sociaal domein, waaronder jongerenwerk (NL).
5	Kaulingfreks et al. (2024)	Rapport. Literatuuronderzoek en veldstudie naar de werkzame factoren van een interventie gericht op preventie van jeugdcriminaliteit (Homebase).
6	Miller, et al (2015)	Peer reviewed artikel. Kwalitatief onderzoek naar de rol van jongerenwerk bij versterken van sociaal kapitaal van thuiszittende jongeren (n=12, UK).
7	Mutsaers & Demir (2020)	Rapport. Literatuurstudie naar beleid, programma's en samenwerkingen gericht op het voorkomen van radicalisering en polarisatie in NL.
8	Norwich et al. (2024)	Peer reviewed artikel. Evaluatie van een toolkit programma gegeven door jeugdwerkers, gericht op het versterken van sociaal-emotionele vaardigheden en veerkracht.
9	Sanders et al. (2015)	Peer reviewed artikel. Kwantitatieve studie (n=605, manova) naar de rol van praktijken gericht op 'positive youth development' (waaronder jongerenwerk) bij het versterken van veerkracht en welbevinden van risico-jongeren (Nieuw-Zeeland).
10	Sieckelinck (2022)	Oratie. Centraal staat de vraag hoe professionele jongerenwerkers te werk gaan bij het versterken van jongeren in kwetsbare posities.
11	Sieckelinck & Kaulingfreks (2022)	Boek. Aan de hand van zes pedagogische praktijken werken de auteurs uit hoe we jongeren kunnen helpen bij veerkrachtige identiteitsvorming.
12	Sonneveld et al. (2022)	Peer reviewed artikel. Longitudinale cohortstudie naar de toegevoegde waarde van jongerenwerk i.r.t. persoonlijke ontwikkeling en sociale participatie van sociaal kwetsbare jongeren (n=1597, NL).
13	Sonneveld et al. (2020)	Peer reviewed artikel. Meervoudige casusstudie naar de meerwaarde van professioneel jongerenwerk voor de ontwikkeling sociaal kwetsbare jongeren (NL).
14	Walsh (2023)	Peer reviewed artikel. Studie naar de relatie tussen sociale steun, stress en geweld, binnen context van een jongerenwerkprogramma (n=635, UK).
15	Wiersma et al (2021)	Rapport. Verslag van vierjarig kwalitatief onderzoek naar ondersteuning van jongeren op de drempel van volwassenheid.

Beschrijving publicaties jongerenwerk

- In totaal includeerden we vijftien publicaties over jongerenwerk, waarvan acht peer reviewed artikelen, vijf rapporten en twee boeken. De gevonden publicaties in deze categorie zijn daarmee in vergelijking met die van naschoolse activiteiten meer divers van aard qua type en ook qua bewijskracht.
- We zochten in eerste instantie naar publicaties over jongerenwerk en veerkracht. Toen bleek dat het aantal 'hits' beperkt bleef hebben we ook publicaties geïncludeerd die meer gericht waren op de algemene werkzame principes van jongerenwerk waarin indirect aandacht was voor veerkrachtversterkende factoren.
- In de meeste gevallen gaat het om kleinschalige studies of om literatuurstudies. In deze subcategorie includeerden we drie wat grotere kwantitatieve studies.
- Eén van de publicaties is gebaseerd op een niet-westerse context, negen publicaties zijn gebaseerd op de Nederlandse context, de overige vijf publicaties op een Westerse context.
- De publicaties hebben inherent aan de opdracht van het jongerenwerk bijna allemaal een specifieke doelgroep centraal staan, namelijk sociale kwetsbare jongeren. In sommige gevallen staan aanvullend hierop specifieke thema's centraal zoals jeugdcriminaliteit en radicalisering.

Bijlage 2 Gebruikte topiclijst expertinterviews

Dit is de topiclijst die we als leidraad gebruikt hebben bij de expertinterviews.

1. Introductie en korte toelichting van het onderzoek.
2. Uitleg doel en proces expertinterview en mondelinge toestemming vragen voor opname/transcriptie in Teams.
3. Context, achtergrond en ontwikkelingen van koranles (moskeeonderwijs) / bijbelles/ kerkelijk jeugdwerk / taalles.
4. Invloed van koranles (moskeeonderwijs) / bijbelles/ kerkelijk jeugdwerk / taalles op de veerkrachtontwikkeling van jongeren?
    - Positief of negatief? Hoe?
    - Is dit ook aangetoond in onderzoek? Literatuurtips?
5. Bijdrage van koranles (moskeeonderwijs) / bijbelles/ kerkelijk jeugdwerk / taalles aan de versterkende en belemmerende factoren van veerkrachtontwikkeling.
    - Welke factoren uit dit model komen ook voor bij koranles (moskeeonderwijs) / bijbelles/ kerkelijk jeugdwerk / taalles
    - Kunt u voorbeelden geven?
    - Kunt u dit onderbouwen? Is dit ook aangetoond in onderzoek? Heeft u literatuurtips?
6. Uitleg vervolgproces en afronding